čeština
* doma a ve světě *

1/96

čeština doma a ve světě

ročník IV.

Vydáno ve spolupráci
s Institutem pro neslyšící v Berouně
a za jeho podpory

ČESKÝ JAZYK

NADACE
PRO
LINGUA
BOHEMICA

PŘI KATEDŘE
ČESKÉHO JAZYKA
FILOZOFICKÉ FAKULTY
UNIVERZITY KARLOVY

Vydává čtyřikrát ročně
Filozofická fakulta UK v Praze, centrum pro DeskTop publishing
(grafické zpracování Drahomíra Marešová),
v nákladu 400 výtisků

Redakční rada:
Jaroslav Bartošek, Naďa Bayerová, František Fröhlich,
Milan Jelínek, Zdena Palková, Vladimír Smetáček,
Alexandr Stich, Dušan Šlosar, Ivan Vyskočil, Jiří Žáček

Redigují členové katedry českého jazyka FF UK:
Ivana Bozděchová, Ondřej Hausenblas, Eva Hošnová, Karel Kučera,
ALENA MACUROVÁ (redaktorka čísla), Jiří Rejzek,
Ivana Christová a Barbora Karlíková (technické pracovnice),
Josef Šimandl (výkonný redaktor a typograf),
Oldřich Uličný (vedoucí redaktor)

Adresa redakce:
Katedra českého jazyka FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1;
tel. (změna) 21619 210

Text zpracován převážně v editoru WordPerfect

Ilustrace: Markéta Othová

ISSN 1210-9339

Cena jednoho výtisku: tuzemská (změna) 25 Kč;
zahraniční 6,90 $ — 11,90 DEM

Objednávky z ČR i ze zahraničí vyřizuje
ediční oddělení FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
tel. (změna) 21619 298

Objednávku lze zaslat také faxem na zahraniční oddělení FF UK
(248 121 66)
nebo pomocí E-mailu (ivana.bozdechova@ff.cuni.cz)

Podávání novinových zásilek
povolila Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

Téma čísla: Komunikace nejsou jen slova

Neverbální komunikace — aneb o čem si budeme číst

Přední náš znalec této problematiky, Jaro Křivohlavý (v úvodu své knížky *Jak si navzájem lépe porozumíme*, Praha 1988, 239s.), vymezuje neverbální komunikaci jako to, co si „říkáme" pohledy, výrazem obličeje, přiblížením či odstupem, gesty i „tónem" hlasu.

Neverbální komunikaci přitom vykládá v širokém rámci sociální komunikace a její „první věty", která zní: NENÍ MOŽNO NEKOMUNIKOVAT.

Co si tedy sdělujeme?

1) zprávy a informace — novinky;
2) jak chápat to, co říkáme;
3) jak nám je a jak se cítíme;
4) postoj k věci, o níž hovoříme;
5) postoj k posluchači, s nímž hovoříme;
6) své sebepojetí — za koho se považujeme;
7) „tebe-pojetí" — za koho tě považuji;
8) náznak dalšího průběhu našich vzájemných vztahů;
9) žádoucí pravidla další fáze setkání;
10) co si přejeme — žádosti.

A jak to děláme?

Ne všechno lze sdělit slovy. Vedle „slovního", verbálního sdělování sdělujeme tedy ještě mimoslovně — neverbálně, a také činy — svou aktivitou, jednáním a chováním.

Neverbálně, tj. výrazem obličeje, oddálením / přiblížením, dotekem, postojem, pohyby, gesty, pohledy, „tónem" řeči, úpravou zevnějšku můžeme sdělit především

- emoce — pocity, nálady, afekty;
- zájem o sblížení — navázání intimnějšího vztahu;
- dojem o tom, kdo jsem já;
- ovlivnění partnerova postoje;
- řízení chodu vzájemného styku.

Křivohlavého knížky (vedle té už zmíněné ještě *Neverbální komunikace. Řeč pohledů, úsměvů a gest* vydaná v r. 1988 jako skripta pražské AMU) velmi podrobně probírají neverbální komunikaci z různých úhlů pohledu, i s ohledem na čtenáře, který není školeným

odborníkem — psychologem, ani znalcem problematiky komunikace, ani lingvistou; jejich cílem není jen o neverbální komunikaci poučit, ale také naučit čtenáře komunikovat, mimo jiné i neverbálně.

-am-

Upozornění pro stálé čtenáře

(a) Redakčním poznámkám se chceme vyhýbat, ale nebude-li zbytí, označíme je v tradici časopisu tučnými timesy — takto: [1] Poznámka autora textu bude tištěna sice rovněž pod čarou, ale stejným typem písma jako text — takto: [2]

(b) Aby se od těchto poznámek výrazněji odlišil údaj o vydání publikace, opouštíme pro „třetí vydání 1992" formu 1992[3] a zavádíme v Evropě běžnou formu [3]1992.

-vr-

[1] **... text poznámky ...**

[2] ... text poznámky ...

Víme, co všechno sdělujeme, když mluvíme?

Něco málo teorie

Pod pojem neverbální či též paralingvální komunikace se obvykle zahrnuje široký okruh jevů, které se podílejí na komunikaci mezi lidmi, a přitom je nelze zařadit jako součást popisu jazyka. Bližší pohled už nebývá jednotný.

K formám neverbální komunikace patří např. gestikulace, mimika, fyzická vzdálenost při komunikaci, trvání komunikace apod. O těch zde nebude řeč. K paralingvální komunikaci se však řadí i některé jevy zvukové, které se pak projevují jako součást zvuku řeči. Je to zejména tempo a rytmus řeči, hlasitost řeči, výška hlasu a její proměny, průběžné sekundární zabarvení artikulace (např. nosovost), kvalita hlasu (drsnost, pronikavost, sípavost), výskyt pazvuků různého druhu, výraznost artikulace, někdy se sem zahrnuje i stylová vrstva artikulace z hlediska jazykového standardu.

Z výčtu je patrno, že okruh zvukových jevů, které fungují jako prostředky neverbální komunikace, lze stěží vymezit jednoznačně, jistá kritéria se však obvykle uplatňují.

Na jedné straně se hledá hranice mezi jevy, které jen charakterizují mluvčího, a jevy, které ukazují jeho postoj v konkrétní komunikaci. Např. trvalá deformace hlasu nebývá považována za složku (neverbální) komunikace, protože se neváže na mluvní situaci, ale zabarvuje řeč určitého člověka stále. Slyšíme-li však krátký projev nám neznámého člověka, nepoznáme, jaký původ charakteristika má.

Na druhé straně je třeba odlišit paralingvální jevy od zvukových prostředků komunikace verbální. Je nestandardní intonační kontura (kterou posluchač vnímá jako typický projev emoce) součástí neverbální komunikace, nebo náleží do části jazykového systému, která zatím není zmapována? Při hledání teoretického kritéria bychom zřejmě museli přesněji vymezit, co znamenají adjektiva „nestandardní" a „typický" v předchozí větě.

Pro mluvní praxi jsou takové úvahy naštěstí jen málo podstatné. Běžný uživatel jazyka nerozkládá zvukový komplex na součástky a nečiní to ani s obsahem, který se prostřednictvím řeči dozvídá. Přitom informace, jež dostává prostřednictvím tzv. paralingválních zvukových kvalit řeči, zdaleka nejsou zanedbatelné. V některých typech komunikačních situací (a to nejen soukromého rázu) mohou patřit k nejzajímavějším.

„Srozumitelnost" prostředků neverbální komunikace

Zvukové paralingvální jevy nejsou „prostředky" v definitorickém smyslu slova. Táž zvuková charakteristika nemusí mít ani přibližně stejný účinek na příjemce sdělení a mluvčí si často ani není vědom její existence.

Přesto (nebo právě proto) je člověk náchylný „věřit" informaci, kterou prostřednictvím této vrstvy komunikace dostává — nebo se domnívá dostávat. Nedorozumění mohou být nepříjemná. Srozumitelností míníme v této souvislosti stav, že posluchač interpretuje neverbální složku projevu více méně ve shodě s realitou z hlediska mluvčího.

Tuto srozumitelnost ovlivňují faktory různého druhu.

1. Kulturní a jazykové zázemí. Předpokladem úspěšné komunikace je (kromě jiného) existence konvencí a konvence jsou poplatné místu a době, v nichž se nachází určité lidské společenství.

I srozumitelnost neverbální komunikace je omezena rámcem kultury, v němž působí. Tentýž zvukový jev, který v určitém jazyce a v určité kultuře třeba zůstává nepovšimnut nebo se pociťuje jako individuální odchylka, může být v jiném společenství registrován účastníky komunikace jako projev zcela konkrétní emoce či postoje.

Tak např. průběžné používání vkladných hezitačních zvuků *e:*, *æm*, *ehm* apod. je v angličtině některými skupinami mluvčích téměř pěstováno. V češtině je naopak často vysmíváno, může však působit i jako příznak řeči cizince. J. Laver uvádí tři různé účinky falzetu (vysokého hlasového rejstříku) v různých jazycích: pocta oslovenému (v jazyce tzeltal, Mexiko), nařčení adresáta ze zženštilosti nebo z ufňukanosti (v angličtině), výsměch adresátovi pro chvástavost (v jazyce šona, Zimbabwe). Standardní úsměv japonského diplomata při jednání o tragických událostech doprovázejících mezinárodní konflikt hodnotí evropský divák snadno negativně jako příznak lhostejnosti či rutiny, nebo dokonce pokrytectví.

K nedorozumění ovšem může dojít, i zůstaneme-li na půdě domácí kultury a mateřského jazyka.

2. Komplex situace. Komunikace je komplexní děj a účinek projevu je výsledkem spolupůsobení všech jeho složek ve velmi širokém kontextu.

Projev, z něhož můžeme sledovat jen část (slyšíme např. řeč, ale mluvčího nevidíme) působí často jinak než ve svém celku. Přičítáme význam zesílení hlasu, ačkoli ve skutečnosti bylo třeba jen důsledkem pohybu (mluvčí povstal). Rychlost reakcí v debatě může být považována za příznak kompetentnosti účastníků, ale také za výsledek předem nacvičeného scénáře. Intonační průběh s velkými výškovými změnami „hodnotíme" jinak v čteném zpravodajství, jinak v čtené pohádce pro děti a opět jinak v spontánně mluveném projevu.

3. Báze mluvčího a báze posluchače. Řeč jednotlivého člověka, jeho způsob vyjadřování či řečového chování, je variantou v mezích konvence daného jazyka a dané kultury, variantou někdy značně individuální. I velmi defektní či svérázný projev může však být pochopen díky vysoké redundanci složek komunikace a ochotě posluchače „domyslet si". Nedorozumění nastává především tehdy, když producent používá prostředků, které příjemce nemá ve svém inventáři, a ještě spíše, když producent a příjemce přičítají témuž prostředku odlišnou platnost.

Toto nebezpečí hrozí u nezávazné neverbální složky řeči více než u prostředků fixovaných v systému jazyka. Rozumíme, co bylo řečeno, ale okolnosti, např. i pohnutky či záměry mluvčího, hodnotíme nedostatečně nebo nesprávně. Neznáme-li mluvčího, snadno např. vnímáme výraznou melodickou konturu jemu běžnou, ale našemu vlastnímu úzu vzdálenou jako vyjádření emoce či exprese. Nářeční nebo individuální odchylku výslovnosti vnímáme jako projev řečového chování, apod. Omyly pak nelze podceňovat.

Některá univerzália

Řekli jsme, že prostředky neverbální komunikace mohou být závislé na jazyku a kultuře daného lidského společenství. Některé však mají zřejmě širší platnost. Ve složce zvukové jsou to nejspíš jevy, které souvisejí s obecnými vlastnostmi člověka jako tvůrce i jako příjemce projevu.

Charakteristiky, které jsou podloženy obecnými fyzickými vlastnostmi mluvčího, se často pociťují jako výraz jeho postoje. Tak např. výšku hlasu si spojujeme s rozdílem pohlaví a věku: muži mají obecně hlubší hlas než ženy a děti mají vyšší hlas než dospělí. Komparativní výzkum holandštiny a japonštiny například ukázal, že i charakteristiky volněji vázané na tyto kontrasty jsou v obou jazycích podobné: použití hlubšího hlasu se váže k představě *velký, silný, nezávislý*, použití vyšší hlasové polohy k odpovídajícím protikladům.

Zvukové charakteristiky, které se dotýkají obecných nároků posluchače na kvalitu řeči, se vnímají spíše jako projev vztahu mluvčího k příjemci sdělení a stávají se součástí řečového chování. Pozornost vždy přitahuje např. nevhodná úroveň hlasitosti řeči. Projev má být dost hlasitý, aby dolehl ke všem, kdo se cítí být účastníky dané komunikační situace. Šeptat si s jedním členem širší společnosti je obecně uznávaná nezdvořilost. Příliš hlasitá řeč na veřejnosti naopak obtěžuje ty, jimž není určena. Protože častěji huláká tlupa než jednotlivec, slýcháme pak kritické výtky na adresu generace, národnosti apod.

Jiným univerzálně rušivým jevem je nedbalá artikulace. Zřetelná výslovnost patří k základním podmínkám snadné srozumitelnosti. Je-li příjemce nucen průběžně vynakládat námahu, aby rozpoznal slova, pociťuje obtíž a po chvíli ji přičte (třeba podvědomě) k tíži mluvčímu: jako nedostatek osobní kultury, jako projev nezájmu na komunikaci, jako projev přezíravosti atd. Mluvčí, jemuž malá artikulační námaha vyhovuje, je naopak spokojen a netuší, že se posluchače třeba dotkl.

Závěr

Pokusme se poslouchat svou řeč tak, jak nás slyší ostatní. Občas se možná podivíme.

Zdena Palková

Umíte se dostat ke slovu?

Každý náš dialog je založen na silné **asymetrii**, která nespočívá ani tak v tom, že jeden z účastníků je mluvčím, druhý posluchačem — v těchto rolích se přece střídají, a navíc do jisté míry je každý vždy zároveň mluvčím i posluchačem (poslouchá partnera, ale už se připravuje na vlastní další repliku; poslouchá i sám sebe, když mluví; atd.). Nejde tedy tolik o asymetrii komunikačních rolí, jako o známý rozdíl JÁ — JINÍ (OSTATNÍ, TI DRUZÍ). Člověk při komunikaci nevnímá sám

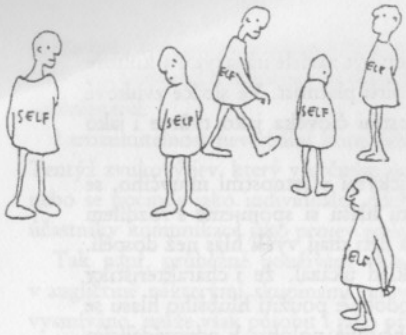

sebe tak, jak ho vnímají jiní; vnímání sebe sama a vnímání partnerů je řízeno zcela odlišnými perspektivami. Záleží přitom velice na tom, o jaký typ dialogu jde. Pokud je to komunikace zprostředkovaná (partnerovi pouze naslouchám a mluvím s ním, např. v telefonu), neprojevuje se asymetrie SELF — OTHERS tak výrazně (ačkoli je nepochybně rozdíl i mezi tím, jak slyším sama sebe a jak mě slyší jiní — mnohý z nás byl velice překvapen, když poprvé slyšel reprodukci svého mluveného projevu). Daleko výraznější je asymetrie u dialogu „tváří v tvář" (face-to-face), kdy jsou partneři v bezprostředním kontaktu. Tady se totiž uplatňuje vedle jazykových prostředků i daleko více prostředků neverbálních: nejen ty „neverbálně vokální" (tempo, hlasitost řeči, intonace, důraz aj.) jako v telefonu, ale i prostředky „neverbálně nevokální", tj. pohyby, gesta, mimika. V této méně kontrolované a racionalizované sféře komunikace se účastníci většinou markantně odlišují a odlišně vnímají partnery.

Jestliže vedu s někým dialog, předpokládá to, že nenaslouchám pouze partnerovi, ale že se čas od času také sám dostanu ke slovu a pronesu svou repliku. A právě DOSTAT SE KE SLOVU je aktivita, která může být i velice namáhavá, dlouhodobá, strategicky náročná (někdy musím partnera i opakovaně přerušovat apod.); a je to aktivita, která je přímo koncentrovanou asymetrií, která v sobě spojuje asymetrie komunikační (mluvčí — posluchač), sociální (žák by neměl přerušovat učitele, podřízený se v dialogu s nadřízeným dlouho nemusí dostat ke slovu) i základní asymetrii JÁ — JINÍ. Proto není divu, že se na této asymetrii a jejích konkrétních projevech v dialogu obvykle podílí celá bohatá škála neverbálních prostředků.

Jak se tedy vlastně v dialogu dostáváme ke slovu? Byly popsány tři základní možnosti střídání mluvčích pronášejících své repliky (tzv. *turn-taking).*

1. V prvním případě mluvčí, který právě pronáší repliku, v průběhu své řeči zvolí dalšího mluvčího (k němuž se obrací s otázkou, návrhem apod.) a označí ho, nějak ho „vyvolá": oslovením, pohledem, ukáže na něj, nakloní se k němu... Jakmile nastane v řeči dosavadního mluvčího potenciální předěl (mluvčí poklesne hlasem, udělá pauzu), může se ujmout slova označený další mluvčí; má právo, nebo dokonce je zavázán, povinen to učinit, a případní další účastníci rozhovoru by měli toto právo respektovat.

2. Ve druhém možném případě mluvčí, který právě pronáší repliku, neurčí ani neoznačí toho, kdo ho má v řeči vystřídat. Ve chvíli, kdy se v jeho replice objeví pontenciální předěl (pauza apod.), se pak může ujmout slova, „zvolit sám sebe", kdokoli. Obvykle musí začít hovořit rychle, hned po vzniku předělu, a prosadit tak své právo na následující repliku. Někdy začne mluvit i víc účastníků najednou — pak nastává určitá soutěž o to, kdo další repliku pronese. V soutěži může zvítězit ten, koho ostatní nejvíc respektují, ale také ten, kdo se prosadí větší hlasitostí svého projevu, naléhavostí, agresivitou...

3. Stává se však také, že mluvčí, který právě pronáší repliku, neurčí a neoznačí svého pokračovatele a ve chvíli, kdy mluvit přestane (nebo kdy vznikne delší předěl v jeho řeči), nikdo z jeho partnerů se slova neujme. Pak může — po různě dlouhé pauze — pokračovat v řeči mluvčí dosavadní, a partneři, kteří sami možnost ujmout se slova nevyužili, to obvykle akceptují.

Vraťme se nyní k tomu, jak se v tomto mechanismu střídání mluvčích uplatňují neverbální prostředky.

1. Ten, kdo právě mluví, tedy přímo nebo nepřímo, důrazně či nesměle vyzývá partnera, aby se ujal slova. Soubor verbálních i neverbálních prostředků, kterých při tom může užít, je bohatší v případě, že nemá proti sobě partnera jediného, ale vybírá z většího počtu účastníků. Ke zvolenému partnerovi se obrací oslovením (jménem, titulem apod.) nebo jiným výrazem (*pokračuj, prosím tě; buď tak hodný a odpověz; tak už nám to řekni; mluv!*). Aby bylo zřejmé, komu je taková výzva adresována, podílejí se na ní takřka nezbytně prostředky neverbální: nejčastěji se na zvoleného partnera podívám, ale mohu na něj i ukázat rukou, naklonit se k němu, dotknout se ho, třeba ho i kopnout pod stolem... Způsob a míra uplatnění těchto prostředků hodně závisí na tom, o jaký typ rozhovoru jde, v jaké situaci je veden; je-li to diskuse **řízená** jednou, ev. více osobami (chairman, moderátor), užívají se některé prostředky specifické, a to verbální (*jako další se hlásí pan X.Y.; prosím, máte slovo*) i neverbální (ten, kdo diskuzi reguluje, může na účastníka, jemuž udílí slovo, pokynout hlavou, povzbudivě se na něj usmát apod.).

2. Víme však už dobře, že nebýváme vždy vyzváni, abychom se ujali slova, ale že své právo na zásah do rozhovoru musíme někdy i velice usilovně prosazovat. Jaké prostředky v tom případě preferujeme? Opět velmi záleží na situaci; ale pokud není mimořádně dramatická či konfliktní, většinou nevykřikujeme, nýbrž uchylujeme se spíše k prostředkům neverbálním. Někdy stačí pohled — „vyzývavý", anebo delší dobu upřený na partnera, resp. na toho, kdo debatu řídí. Můžeme samozřejmě zvednout ruku, hlásit se (při některých typech dialogů však tento prostředek působí příliš školsky). Jindy netrpělivě poposedáváme, nadzvedáváme se na židli, nakláníme se dopředu, na důkaz své připravenosti k replice pootvíráme ústa, vydáváme neurčité tlumené zvuky...

3. A co děláme tehdy, jestliže nechceme pustit ke slovu nikoho z partnerů a chceme sami zůstat v roli mluvčího co nejdéle? (Nechceme vás však navádět, abyste se ve svých rozhovorech takto chovali!) Většinou mluvíme souvisle, nepřerývaně, neklesáme výrazně hlasem a četnost i délku pauz omezíme na minimum; tím eliminujeme nebezpečí, že partner rozpozná potenciální předěl v naší řeči a pokusí se o převzetí slova. Pokud se nám zdá, že partner takový pokus už už podnikne, že už je k tomu připraven, obvykle se osvědčuje ještě zrychlit řeč, zvýšit hlas, zesílit důraz (jako bychom právě pronášeli to nejpodstatnější). Lze ovšem užít i prostředků verbálních, jimiž si možnost pokračovat v řeči zajistíme (*chtěl bych to ještě dopovědět; můžu vám ještě říct...?; už se blížím ke konci; prosím, nechte mě domluvit...*).

Zatím jsme si ale příliš nevšímali velevýznamného komunikačního jevu zvaného **skákání do řeči**. Je to způsob, jak se dostat ke slovu v případě, že partner neustále (na náš vkus

třeba už příliš dlouho) pokračuje v řeči a nedá nám žádnou možnost k vystřídání. Řekněme si hned, že obvykle je to způsob ne zrovna korektní. Není však vždycky stejně odsouzeníhodný. Můžeme tu rozlišit dva základní případy, které na nás po stránce akustické možná působí celkem shodně, ale je v nich nemalý rozdíl z hlediska techniky vedení dialogu, funkce a psychologické motivace.

První z nich nazýváme **přesah**: je to jev, který je v souladu s mechanismem střídání mluvčích a nastává často tehdy, když dosavadní mluvčí neurčí dalšího mluvčího. Jak víme, ve chvíli, kdy poklesne hlasem, udělá pauzu atd., může ho vystřídat jiný účastník rozhovoru; ten však někdy — pod tlakem situace, má- li pocit, že jeho sdělení je naléhavé — vpadne do repliky partnera s nepatrným předstihem (obyčejně jednu až dvě slabiky před potenciálním předělem) a vzniká přesah obou replik. Může k němu dojít i tak, že v průběhu pauzy začnou mluvit dva účastníci najednou, a rovněž tak, že se na předělu ujme slova nový mluvčí, ale zároveň se rozhodne v řeči pokračovat i mluvčí dosavadní. V těchto naposledy uvedených případech nezbývá než ukončit přesah tím, že jeden z mluvčích druhému ustoupí. Vznik přesahu i jeho ukončení je tedy věcí spolupráce partnerů; nezřídka přesah vzniká tak, že jeden účastník chce druhému rychle poskytnout podporu a z netrpělivosti předčasně vstoupí do jeho repliky.

Naproti tomu k **přerušení** dochází za jiných podmínek a s jinou motivací: v tomto případě nás partner nepřeruší v místě potenciálního předělu ani v jeho nejbližším okolí, ale náhle nám skočí do řeči uprostřed repliky. Tím se obvykle dopouští hrubého porušení komunikačních norem platných pro vedení dialogu a prohřešuje se proti zásadám společenské etikety. Hodnocení jednotlivých přesahů a přerušení může být sporné: opět záleží na typu dialogu, situaci, vzájemných vztazích účastníků a jejich individuálních stylech, jejich zkušenostech a návycích.

Leckdy se můžeme dočíst (a jsou tomu věnovány i rozsáhlé seriózní výzkumy), že v tomto komunikačním chování se výrazně liší **muži** a **ženy**. Někdo předpokládá, že ženy se v dialogu chovají neracionálně, neukázněně, a že se prostě neudrží, aby partnerům neskákaly do řeči; jiní jsou zase přesvědčeni, že muži se chovají autoritativně a že své partnery (hlavně partnerky) bez skrupulí přerušují. Ve skutečnosti se ukazuje, že muži i ženy přerušují asi stejně často, liší se však způsob a důvody skákání do řeči. Ženská přerušení — to jsou většinou drobné doprovodné reakce, výrazy souhlasu s partnerem, projevy zájmu, nadšení, podpory, drobné doplňky; jde tedy vlastně o chování kooperativní, o snahu spolupracovat s partnerem, většinou nikoli o odhodlání uzurpovat si slovo. Naproti tomu muži přerušují nejčastěji z důvodů věcných (mají potřebu opravit nebo upřesnit informace, které sděluje partner, častěji však partnerka), ale i prestižních (opravdu se chtějí dostat ke slovu, mají potřebu dominovat celému rozhovoru). Muži mají také častěji sklon dlouho si slovo podržet.

Zatím jsme měli na mysli spíše živé dialogy, kde se účastníci jeden přes druhého snaží dostat se ke slovu a na podporu svého úsilí užívají někdy až drastických prostředků verbálních i neverbálních (partnery překřikují a okřikují, loupou po nich očima, vyskakují ze židle aj.). Všichni si však vybavíme situace, kdy se ke slovu dostat **nechceme** (asi

nejčastěji nastávají ve škole). Pak většinou neužíváme žádné prostředky verbální ani vokální, ale mlčíme jako ryba, abychom na sebe neupozornili; navíc se podvědomě krčíme, zarytě se díváme někam pod sebe a vyhýbáme se pohledem mluvčímu (v tomto případě učiteli), předstíráme nějakou, často zbytečnou činnost (psaní poznámek, hledáme něco mezi svými věcmi apod.).

Všimli jsme si tedy, že se při své komunikaci s okolím setkáváme s různými mikrosituacemi, kdy se chceme/nechceme dostat ke slovu, kdy si chceme/nechceme slovo podržet, chceme/nechceme ho předat někomu jinému, kdy se nám tyto záměry daří/nedaří; a že při tom využíváme bohatého rejstříku verbálních a zejména neverbálních prostředků. A několikrát jsme narazili na to, že tyto techniky mají co dělat s pravidly **zdvořilosti**. Jestliže žák, kterého při výkladu učitelky něco napadne, v průběhu její řeči nahlas vykřikuje *pančelko!*, mává rukou nad hlavou, nadskakuje na židli a všemožně se snaží na sebe upozornit, je to zcela nepochybně chování nezdvořilé a nevhodné. Jindy musíme zdvořilost a nezdvořilost hodnotit citlivě, podle typu dialogu, prostředí, účastníků. Při zcela neformálním rodinném dialogu si jistě můžeme spíše dovolit partnera přerušit (pokládáme-li za nezbytné okamžitě reagovat na určitý moment v jeho řeči, něco opravit apod.), aniž bychom se dopustili vyložené nezdvořilosti. Účastníme-li se však oficiální veřejné diskuse, můžeme na sebe upozorňovat jen nenápadně, resp. přiměřenými prostředky. Rozhodně partnery bezohledně nepřerušujeme — čekáme, až budeme vyzváni k pronesení své repliky. O technikách, jak se dostat v dialogu ke slovu a jak při tom být úspěšní (prosadit se s dostatečnou razancí, ale zároveň zdvořile, korektně, takticky), se dnes můžeme poučit v různých kursech asertivity. Domnívám se však, že jako podobný kurs nám může posloužit i soustavné (či aspoň občasné) sledování různých televizních besed, debat a diskusí. V nich můžeme spatřit četné ukázky chování asertivního, ale i mnoho příkladů odstrašujících, postupů velice nevybíravých, kdy se účastník snaží dostat se ke slovu za každou cenu; popírá řídicí roli moderátora, který by mu měl slovo udělit; chová se k partnerům neomaleně, skáče jim do řeči; jejich právo na repliku zpochybňuje jak verbálně (např. ironií, sarkastickými výroky), tak neverbálně, různými netrpělivými, nesouhlasnými a posměšnými posunky (kroutí hlavou, krčí rameny, pošklebuje se); jakmile se slova zmocní, už partnera k řeči nepustí; nebo se dokonce snaží vzbudit dojem, že je ve svých právech omezován, a napadá za to moderátora nebo i partnera. Záleží pak na nich, zda se dokážou ohradit a zvolit k tomu vhodné prostředky.

Na závěr ještě upozornění na několik terminologických zajímavostí. Jistě jste si všimli, že veškerá frazeologická spojení, kterých užíváme při popisu střídání mluvčích v dialogu, jsou založena na výrazu *slovo: mít slovo, vzít si slovo, dostat se ke slovu, ujmout se slova, podržet si slovo, udělit nebo předat někomu slovo, pustit někoho ke slovu...* V angličtině se v obdobných spojeních vyskytuje výraz *floor: to have, take, get the floor...* Pro naši *repliku* se v angličtině objevuje výraz *turn* (srov. zde mechanismus *turn-taking*), ale také *move*. Naše distinkce *přesahu* a *přerušení* se v angličtině projevuje výrazněji: *overlap* — *interruption*; možná by stálo za to pokusit se najít v češtině termíny výstižnější, i proto, že poetika užívá termínu *přesah* v jiném významu.

Jana Hoffmannová

O anglickém floor a o studiu slovíček (pozn. red.)

Substantivum *floor*, které se objevilo v předchozím odstavci, je pěkný případ víceznačnosti a pěkný příklad na to, že metoda nejčastěji používaná v učebnicích cizích jazyků — totiž uvádět ve slovníčku lekce jen ten význam, s nímž se právě pracuje — je sice pohodlná pro učitele i pro žáka, ale je také krátkodechá a zakládá budoucí potíže.

Z „turistické" angličtiny zná snad každý *1st floor* brit. '1. patro', amer. a mezinár. 'přízemí', *2nd floor* brit. '2. patro', amer. a mezinár. '1. patro' atd. Dobrá: zkuste porozumět výrazům *he is sitting on the floor, the chairman appealed on the floor, the film is on the floor, corn is on the floor, to put a floor on the gold, she has taken the floor.* (Než budete číst dál, můžete si zkusit poznamenat, jaké významy vás napadly.)

Není pochyb o tom, že při postupném osvojování frazeologie a idiomatiky lze významy v jednotlivých spojeních postupně „přihazovat" ke slovní zásobě jako další slovíčka. Tím se však vytváří leda nomenklaturní seznam (komplikovaný navíc nejednoznačností, vícečetností přiřazování), nikoli však jazykové povědomí rovnomocné tomu, které má rodilý mluvčí. Fungování principu *aha, ono to vlastně souvisí* se sice u chytřejších žáků dostaví samo — ale jakým právem na to sázet? To už by se v angličtině vůbec nemuselo vykládat, že např. všichni *take*, jenom on/ona/ono *takes* (3. os. sg., jednoduchý přít. čas): vždyť je to poznatek daleko očividnější.

Zkusme nyní popsat základní význam substantiva *floor* jako komplex zahrnující 'dno, podlaha, úroveň' a pozorujme, jak se složky tohoto významu uplatňovaly a přenášely. Ve výrazech *1st floor, 2nd floor* jde o podlaží; sedí se *(sit)* na podlaze; předsedající apeloval na plénum („na parket"); film je „na place" čili natáčí se; zrní je na humně, na mlatě; stanoví se základní cena, „cenové dno" zlata. Ta poslední věta, pronesená třeba u stolku v taneční kavárně, bude ovšem dvojznačná: buď *vzala si slovo, ujala se slova* (jako v článku J. Hoffmannové), anebo *šla si zatančit* („vzala parket"; podobně, jako by „tejkovala" tramvaj, sprchu, zdřímnutí, pomstu ... — viz anglické slovníky).

Probrali jsme anglickou podlahu *od podlahy*. Není teď jasněji? A nedověděli jsme se o samotné povaze angličtiny a jejího obrazného vyjadřování víc než příležitostným našprtáním toho či onoho významu?

-jš-

Do Bulharska bez slovníku

A proč ne? Rukama, nohama, člověk se vždycky nějak domluví. Bulhaři jsou přece také Slované, a než listovat pořád ve slovníku... Jenže pozor, i u bratrů Slovanů můžou mít zdánlivě „mezinárodní" gesta a mimika zcela opačný význam!

O tom, že Bulhaři kývají opačně hlavou při vyjadřování souhlasu a nesouhlasu, asi většina lidí někdy už slyšela, ale ti, kdo pamatují letní hromadné přesídlování Čechů k Černému moři v 70. letech, si možná ještě pamatují, že věc není tak jednoduchá. Při *ano* se totiž nevrtí hlavou přesně tak, jako při českém *ne*, pomyslná osa otáčení není vertikální,

ale hlava se otáčí podél horizontální osy protínající nos a zátylek, trochu jako u figurek na pružině na střelnici. Navíc pohyb může být i velmi úsporný, pro necvičené oko téměř nepatrný. A protože to platí i o některých dalších gestech, jak uvidíme dále, a protože Bulhaři jsou někdy dost skoupí na slovo, člověk si musí dávat dobrý pozor.

Ještě složitější je to s *ne*. Základní pohyb hlavou je stejný, jak ho známe z českého přitakávání, ale tato zdánlivá shoda může být leckdy i hezky zrádná. Spíš než horlivé kývání mívá bulharské *ne* podobu jediného pokývnutí. Co však je už vůbec nepochopitelné, je to, že tento jediný pohyb hlavy nemusí být jen směrem dolů, ale že to může být i lehký záklon. Tento leckdy neznatelný pohyb bývá někdy doprovázen přivřením nebo dokonce zavřením očí a téměř vždy něčím, co bývá v českých překladech bulharské beletrie překládáno jako „nesouhlasné mlasknutí (pomlaskávání)". Bulharština pro to má krásný zvukomalebný výraz *cakane s ezika*. Vždycky mě zajímalo, co si pod tím asi český čtenář představuje; je to něco podobného jako *ts!*, kterým vyjadřujeme nepříjemné překvapení nad nějakou drobnou lapálií. Krajní variantou *ne*, i když nikterak vzácnou, je i způsob, kdy se hlava vůbec nehne a „mluví" jen jazyk a případně oči, takže pozor! A aby to nebylo tak jednoduché: pokud někdo reaguje na vaše slova či činy tak, že dlouho a významně *caka s ezika* a případně přitom kroutí hlavou, tak to znamená, že s vámi nesouhlasí, diví se, nebo vás rovnou odsuzuje.

Vůbec jako by Bulhaři při řeči kompenzovali rozmáchlost a intenzitu pohybu rukou daleko větší strnulostí hlavy. Ruce zvednuté vysoko nad hlavu, výrazná gestikulace celou paží jsou přece pro Bulhary tak typické. Ale opět ne vždy. Například existuje ještě jeden způsob vyjadřování *ne:* zvednutý ukazováček opisuje před tělem horizontální obloučky spolu s celým předloktím nebo jen se zápěstím, nebo je pohyb tak nepatrný, že vlastně vztyčený prst jen trčí ve vzduchu. Ruka je přitom otočena k adresátovi dlaní, ne vnější hranou jako při „českém" hrození prstem, které mimochodem znají i Bulhaři. Zvednutý ukazováček s dlaní otočenou k mluvčímu zase znamená *jeden*, ale palec přitom nemusí být ohnutý, schovaný v dlani, takže každý Čech rozluští toto gesto jako *dva*.

Ále, mávnete rukou, to jsou drobnosti, *ano, ne, jeden, dva*, to člověk pochytí hned první den! Ale víte, co jste vyjádřili tím mávnutím ruky v řeči bulharských gest? *Pojď sem!* Ano, toto jediné jakoby hrábnutí rukou do vzduchu nebo opakované „české" mávání na rozloučenou znamená opravdu *pojď sem*. A adresát může stát daleko, přes ulici, mimo doslech, slova vás v takové chvíli nezachrání. A navíc začne-li první pohyb ruky směrem od těla, znamená to přesný opak: *jdi pryč*. A jak tedy vlastně mávají Bulhaři na pozdrav, ptáte se jistě, abyste nespletli aspoň to loučení. Jako filmové hvězdy — ruka nebo celé předloktí opisuje obloučky v čelní rovině.

Kromě gest, která mohou každého Čecha v Bulharsku splést, se však setká i s takovými, která mu neřeknou vůbec nic. Třeba velmi časté gesto trochu podobné pohybu, kterým někomu ukazujete cestu a posíláte ho, aby šel rovně. Jen v poslední fázi může ruka směřovat vzhůru. Potíž je v tom, že toto gesto má velmi široký výklad podle situace, ve které se s ním setkáte: od přání vidět vás někde v horoucím pekle (když ho ukáže člověk za volantem), přes vyjádření nezájmu (třeba v diskusi), rezignace (před zavřeným obchodem) nebo údivu (nad dlouhou frontou) až po uznání a obdiv. Stačí si jen správně vybrat.

Jak je zřejmé z mého kostrbatého popisu několika příkladů bohatého rejstříku bulharských gest, je každý jazyk na mimojazykovou komunikaci krátký. Pochybuji, že se teď už v Bulharsku dorozumíte bez slovníku: každý bulharský pohyb má totiž ještě další odlišnosti od gest, která známe my. Chci vás upozornit ještě na jednu obecnou zákonitost, kterou dlouholetí návštěvníci Bulharska už asi dávno dobře znají. Čím je osoba, s níž mluvíte, důležitější, nebo si to o sobě alespoň myslí (ať je to celník, policista, úředník, vrátný, uklízečka, prodavačka, servírka), tím je málomluvnější, její gesta jsou pomalejší, úspornější, jako by se měla vyvažovat zlatem. Navíc vás při řeči vůbec nemusí uznat za hodna pohledu, takže můžete nabýt dojmu, že vás vůbec neposlouchá a mluví s někým jiným. Jistě ani v Bulharsku takové chování nepatří k dobrému tónu. Ještěže je vyvažuje nesmírná srdečnost: nejen přátel a známých, ale i cizích lidí při náhodných setkáních.

Hana Gladkovová

Podrobné informace o gestech najde čtenář s hlubším zájmem o neverbální komunikaci např. v příručce D. Morrise, P. Colletta, P. Marshe a M. O'Shaughnessyové

Gesta, jejich původ a výskyt

(Gestures, their origin and distribution. London 1979). Autoři na základě předběžného výzkumu vybrali 20 tzv. klíčových gest (srov. obrázek) a 40 lokalit v 25 zemích západní a jižní Evropy; v každé lokalitě jim informace poskytlo vždy 30 dospělých mužů (ženy nebyly dotazovány proto, že by pravděpodobně mohly cítit k „rozpravám" o některých gestech jistou nechuť). Autoři samozřejmě nepředpokládali, že by každý informant znal všechna vybraná gesta, a nepředpokládali ani to, že by všichni informanti přidělili jednotlivým gestům vždy stejný význam.

Podrobná analýza získaných informací ukazuje např., že řada gest má několik „hlavních" významů (totožné gesto — poklepání špičkou ukazováku na spánek — může sdělovat např. i *Straší ti ve věži*, i *To je geniální)*, že některá gesta jsou sdílena přes hranice národa i jazyka, jiná jsou na národ a jazyk vázaná, že lze vystopovat jisté hranice výskytu gest i hranice jejich (jednoho) významu.

Informace o výskytu gest a o jejich významu jsou nepochybně zajímavé a užitečné i pro české čtenáře. Nejen proto, že výzkum, prováděný v letech 1975-1977, se těsně dotkl hranic bývalého Československa (nejblíže ve Vídni). Přehled o situaci za hranicemi „našeho" prostoru umožní porovnat, které významy se se známými gesty spojují u nás a které jinde, poučí i o gestech u nás neužívaných a obecněji o jednom způsobu sdělování nálad a emocí.

-am-

Svrchní tóny řeči

Co se rozumí svrchními tóny? Je možné, že se tento termín dostal do lingvistiky z oblasti hudby. Tam se o svrchních tónech hovoří také. Zahrajeme-li např. na houslích komorní *a* (prázdnou strunu A), zazní nám nejen kmitočet jednočárkovaného *a*, ale i celá řada tónů vyšších kmitočtů. Ty pak dávají houslím jejich specifickou „barvu zvuku".

Svrchní tóny mají nejen naše housle: své svrchní tóny má i naše řeč. A i ty jsou — obrazně řečeno — „různých kmitočtů". Na jeden druh těchto svrchních tónů řeči zde chceme upozornit. Nemáme přitom na mysli jejich akustický rozměr, ale jejich rozměr sociální a speciálně pak morální (etický).

Řekneme-li něco, pak nesdělujeme jen ryze faktické (věcné) údaje. Tím, co řekneme, sdělíme mimo jiné i svůj postoj k druhému člověku. Nám zde jde o ty momenty, které se dotýkají nejcitlivějšího místa osobnosti partnera, obrazně řečeno „zřítelnice jeho oka": totiž jeho sebehodnocení a jádra jeho sebevědomí.

Jak se může slovo dotknout sebevědomí člověka? Velice jednoduše. V rozhovoru se jeden k druhému např. chová jako při boxu. Stává se útočníkem, a jeho partner pak napadeným. Obecněji: jeden je agresorem, druhý obětí. Agrese je přitom definována jako záměrné činění zlého druhému člověku (druhým lidem).

Slova, která zraňují

Je možné, že existují slova, která se našeho sebevědomí nedotýkají. Nám však zde jde o ta slova, která jsou opačného charakteru: zavánějí krutostí a sadismem, slovním šikanováním. Kde se s nimi setkáváme?

Nacházíme je tam,

- kde se hovoří o druhém — třeba i v jeho přítomnosti — s určitou dávkou uštěpačnosti, sarkasmu a ironie;
- kde někdo někoho ztrapňuje (dostává ho do trapné situace);
- kde jeden druhého pomlouvá, podvádí, šikanuje (zbytečně honí, pronásleduje, trápí);
- kde někdo o druhém neříká celou pravdu, ale jen to, co druhého ponižuje (devalvuje);
- kde někdo překrucuje to, co druhý řekl, a to v tom smyslu, že to druhého staví do horšího světla, očerňuje ho to a snižuje jeho hodnotu;
- kde někdo o druhém podává záměrně falešné informace, aby ho poškodil;
- kde jeden druhého nebere na vědomí, neposlouchá ho, když hovoří, nedává mu slovo, skáče mu do řeči (dopouští se vůči němu tzv. slovních intruzí);
- kde jeden znehodnocuje úsilí druhého člověka atp.

Ponižující slovní projevy širšího rozsahu

Ponižující svrchní tóny nemusí mít v našich rozhovorech jen jednotlivá slova, případně určité věty. Může je mít náš projev vcelku. Týká se to zvláště určitých druhů našich způsobů jednání. Uveďme některé případy takového devalvujícího jednání (které má obvykle i svou slovní, verbální stránku):

- Někdo někomu neodpoví na pozdrav, případně si ho ani nevšimne.
- Někdo s někým jedná povýšeně nebo dokonce s opovržením.
- Někdo někoho diskvalifikuje — pochybuje o jeho schopnostech, dovednostech, znalostech atp.
- Někdo někomu dělá naschvály, klade mu záměrně do cesty překážky, trápí ho atp.
- Někdo se nad druhým nadnáší (vytahuje) z pozice svého vyššího společenského postavení.
- Někdo se záměrně druhého nezastane, ač by mohl — např. tam, kdy je člověk v nepřítomnosti haněn, pomlouván atp.
- Někdo někoho nerespektuje, neprojevuje mu patřičnou úctu jako lidské bytosti, jako člověku.
- Někdo jedná s někým nefér (nespravedlivě) atp.

Etické aspekty naší řeči

Slovem, nejen zbraní, můžeme někoho zranit. Píchnout ho, nejen popíchnout. Ba dokonce způsobit mu takové zranění, které se hojí dlouho a třeba zanechává jizvy po celý další život. Naši otcové říkávali, že *jazyk je malý úd, ale veliké věci provodí*. Tím však nekončili. Doporučovali nám také, abychom *svůj jazyk drželi na uzdě*. Jak se nám to daří? Jak se nám daří vychovávat svěřené žáky a studenty k tomu, aby nezplaněly možnosti, které řeč má k vytváření dobrých vzájemných vztahů?

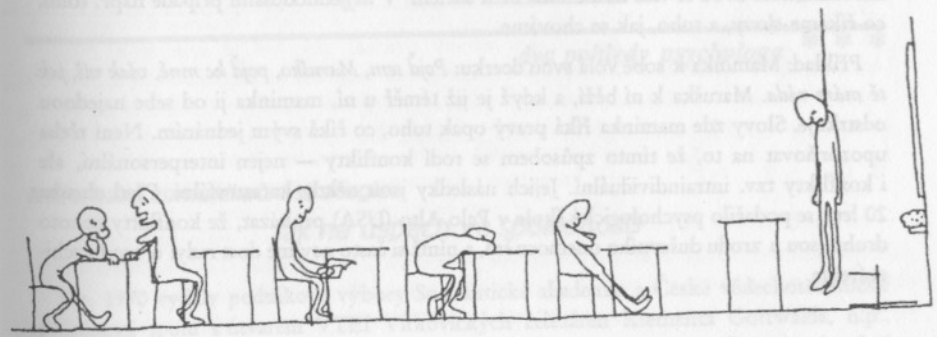

Disharmonická sdělení

Určitá slovní sdělení přijímáme jako klasickou hudební skladbu — Bacha, Mozarta či Beethovena. U jiných je tomu jinak. Zdá se nám, že v nich něco neladí, že je v nich něco „divné", disharmonické; „něco se nám nezdá".

Důvody, proč tomu tak je, mohou být různé. Jedním z nich je např. to, čemu teorie sociální komunikace říká kongruence a nekongruence sdělení. Co se tím rozumí? Zkusme se na to podívat z potřebné šíře a hloubky.[3]

Pro lingvisty je nejdůležitější komunikace prostřednictvím slov. **Verbální sdělování** je nesmírně bohaté a dalo vznik celé řadě věd o jazyku a řeči. Je to však jen **jeden ze tří komunikačních kanálů.** Druhým je **sdělování nonverbální,** kterému je toto číslo věnováno. Třetí a často nejdůležitější kanál představuje **sdělování činy:** tím, jak se chováme a co děláme, případně i tím, co neděláme, a dělat bychom měli.

Příklad: Chceme někomu sdělit, že ho máme rádi. Jak to s použitím tří výše uvedených komunikačních kanálů provedeme?

1. Verbálně — např. tím, že mu řekneme *Mám tě rád* nebo *Mám tě ráda,* případně *Miluji tě.*

2. Neverbálně — např. tím, že druhému podáme ruku a usmějeme se na něho, nebo ho obejmeme, políbíme ho atp.

3. Řečí činu — např. tak, jak to popsala jedna mladá žena: Měla nemocné dítě a v noci k němu již desetkrát vstávala. Budilo se. Mělo horečku a bylo třeba dávat mu obklady. A najednou slyší, jak manžel, který ji rozespalý položil ruku na ruku, říká: *Zůstaň spát, já ho přebalím.* I to je sdělení, které říká *Mám tě rád* — a říká to řečí činu.

A co je to ta výše uvedená kongruence a nekongruence? Rozumí se tím souhlasnost či nesouhlasnost dvou či více komunikačních sdělení. V nejjednodušším případě např. toho, co říkáme slovy, a toho, jak se chováme.

Příklad: Maminka k sobě volá svou dcerku: *Pojď sem, Maruško, pojď ke mně, však víš, jak tě mám ráda.* Maruška k ní běží, a když je již téměř u ní, maminka ji od sebe najednou odstrkuje. Slovy zde maminka říká pravý opak toho, co říká svým jednáním. Není třeba upozorňovat na to, že tímto způsobem se rodí konflikty — nejen interpersonální, ale i konflikty tzv. intraindividuální. Jejich následky jsou někdy katastrofální. Před zhruba 20 lety se podařilo psychologické škole v Palo Alto (USA) prokázat, že konflikty tohoto druhu jsou u zrodu duševního onemocnění, s nímž si často nevíme dost rady: u zrodu schizofrenie.

[3] **srov. k tomu též recenzi knížky V. Satirové v ČDS 4/1994, s. 297**

Kongruentní a nekongruentní mohou být i první dva druhy sdělení — verbální a nonverbální. Je možno např. říkat *Mám tě rád,* a přitom z výrazu obličeje, případně z řeči očí odečítá adresát pravý opak. — Je možný i opačný případ. Můžeme se setkat s tím, že děvče říká chlapci *a nemám tě ráda, nemám,* a přitom z jejích očí chlapec odečítá sdělení opačné. Jak? A z čeho? Např. z mimořádně rozšířené zornice, která zřetelně jasně vyjadřuje zvýšenou hladinu našeho emocionálního stavu, již nejsme schopni ovládat vlastní vůlí. *Ta nelže.*

Nesouhlas slovního sdělení s jednáním nebo s nonverbálními signály je možno přirovnat k situaci v hudbě, kdy se do určité harmonie vloudí „cizí" tón. Proto i zde hovoříme o disharmonii: o disharmonii v naší sociální komunikaci.

Co tedy dělat? Naši otcové nás nabádali, abychom ve svých sděleních byli „celí a jednoznační". Sem směřovalo i vybídnutí, aby naše řeč byla *ano ano, ne ne* a nic mezi tím. Je možno vychovávat žáky k dobrému slovnímu sdělování. Kultura naší řeči je neopomenutelnou kulturní hodnotou. Bylo by však zapotřebí nezapomínat přitom, že dobrá úroveň slovních sdělení by měla být v harmonii s nonverbálními projevy i s tím, co děláme a jak se chováme, s řečí našich činů. Zdá se, že teprve tento harmonický celek je tím, co je možno nazvat opravdovou kulturou sdělování v mezilidském styku.

Jaro Křivohlavý

---

dva pohledy psychologa * * *

Neverbální komunikační strategie:

Jak na úspěch ve společnosti

V r. 1970 vydaly podnikové výbory Socialistické akademie a České vědeckotechnické společnosti spolu s útvarem VTEI Vítkovických železáren Klementa Gottwalda, n.p., Ostrava 31, příručku **Jak vystupovat ve společnosti doma i v zahraničí.** V úvodu přejí autoři čtenářům, kteří se s pravidly a zásadami shrnutými v příručce seznámí, aby „nabyli ve společenském vystupování jistoty a sebedůvěry, dovedli působit na lidi a ve svých jednáních byli úspěšní".

V knížce se čtenář dozví o etiketě, o postavení osob ve společnosti, o chování na pracovišti i na veřejnosti, o společenských podnicích (jako jsou malý odpolední čaj, river party, ale i poslední leč nebo vernisáž), dále o návštěvách, oblékání, stolování, darech, navštívenkách a vizitkách, také o tom, jak zvládnout návštěvu cizince na pracovišti a nakonec něco o diplomatickém protokolu a jeho smluvním zakotvení.

Charakter příručky svědčí o tom, že byla určena především novým diplomatickým kádrům, nezkušeným pracovníkům zahraničního obchodu a vůbec všem těm, kteří přicházeli — bez předchozí zkušenosti — do styku s cizinou a cizinci. Jakých rad se dostávalo těm, kteří se chtěli „zdokonalit ve společenském vystupování, které v žádném případě nelze považovat za výsadu některých společenských vrstev, ale patří k samozřejmým návykům každého kulturně vyspělého člověka"?

Jaká „pravidla a zásady" neverbálního chování příručka uvádí a jak je formuluje? Na ukázku alespoň něco:

Všeobecné zásady společenského chování

Důležitost prvního dojmu: *(...) Dobrý dojem ovlivňuje celá řada faktorů, např. držení těla, ovládání končetin, výraz obličeje, způsob vyjadřování a kultura slovního projevu — a samozřejmě rovněž oblečení, stejně jako další drobné, zejména specificky osobní drobné snahy, jimiž se ve společnosti projevujeme.*

Držení těla: *Má být ukázněné, přirozené, vzpřímené. Ledabylost, nedbalost, ať neuvědomělá, či hraná ležérnost nepůsobí příznivě. Neklátíme tělem, nestojíme klackovsky rozkročeně, vyvarujeme se přehnané gestikulace. Ruce nedáváme do kapes ani nezakládáme na prsou nebo za záda. Držení těla a polohu rukou přirozeně v průběhu rozhovoru měníme, jak to odpovídá okamžité situaci, abychom nepůsobili dojmem kamenné sochy.*

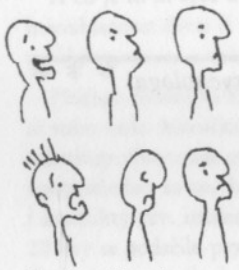

Ovládání končetin

Ruce: *Často na nás prozradí více, než je nám milé. Ruce nečisté, s přerostlými, nebo neupravenými, znečistěnými, nebo naopak s úzkostlivě šlechtěnými (především u muže) nehty poví o svém majiteli téměř tolik jako kádrový posudek. Ani v největších rozpacích si ruce nemneme, nezakládáme, nehrajeme si při rozhovoru s prstenem, náramkem, hodinkami, nebo dokonce s příbory nebo jinými věcmi na stole. V poloze rukou uplatňujeme přirozenost, určitou snahu o estetické dokreslení celkového tělesného zjevu, v použití gest ovšem přirozenost a přiměřenost. Gesto musí vhodně doplňovat a zdůrazňovat mluvené slovo. Prudké pohyby, křečovitá nebo silácká gesta působí směšně. Bouchání do stolu není argument, ale hulvátství. (...)*

Nohy: *Vyžadují opět polohu ukázněnou, přirozenou. Žena musí být velmi pozorná, aby kolena i kotníky měla ukázněně podél sebe, jiná poloha je nevhodná. (...)*

Výraz obličeje: *Dobrou odezvu vyvolává výraz optimistický, přátelský, přirozený, odpovídající společenské situaci. Neprozrazujeme svému okolí ani výrazem obličeje city, které jsou mu lhostejné. Snažíme se přizpůsobit se celkové situaci ve společnosti, ve které se nacházíme: člověk smutný mezi veselými, nebo rozjařený mezi soustředěnými vždy ruší.*

Hlas, způsob vyjadřování: *Pronikavý, podrážděný, nervózní nebo zvýšený tón hlasu vyvolává u okolí nepříznivou odezvu.(...) Hlubší hlas je schopnější modulace a lépe se poslouchá. Tišší hlas se může lépe pohybovat v rámci celého hlasového rejstříku, zatímco při hlasitém rozhovoru ztrácí hlas na barvitosti. (...)*

Zásady chůze: *Způsob chůze, držení těla, ovládání těla při chůzi ovlivňuje vnější dojem — proto je nutná kázeň a sebekontrola. Přímé držení těla, chůze klidná, harmonická, bez křečovitých, nervózních pohybů — působí vždy příznivě.*

Chování na veřejnosti

O používání kapesníku, kýchání a zívání

(...) ve společnosti si to můžeme dovolit jen diskrétně a v krajním případě.
(...) Můžeme-li si dovolit kýchnutí jen v nejkrajnějším případě, pak to ještě ve zvýšené míře platí o zívání. Nikdy nesmíme zívat při rozhovoru s někým, i když se domníváme, že to dokážeme skrýt. Zívání je projevem nudy a nespokojenosti s rozhovorem, a proto je krajně urážlivé.

Jak pijeme

(...) Při pití budeme vždy hledět do šálku či sklenice, s výjimkou přípitků. Není hezké, když někdo při pití stále sleduje své okolí a kroutí při tom očima. Odvykneme si také ono směšné držení sklenic a šálků, při kterém nám malíček, odděleně od ostatních prstů, trčí do prázdna.

Tolik ukázka. Neverbální chování se v příručce, z níž bylo citováno, hodnotí jako „neslušné", „nezdvořilé", jindy zase jako „náležité", „slušné", „zdvořilé". V podstatě nikdy se neuvádí, co jisté neverbální chování „znamená", jaký význam s ním můžeme spojovat.

Jinde to ale je jinak. Zůstaneme-li u pití: v knížce **Řeč lidského těla prozradí víc než tisíc slov** německého autora Erharda Thiela (v českém překladu vyšlo v Bratislavě v r. 1993) se mluví o tom, co jistý způsob pití o člověku prozrazuje, a lidé jsou na tomto základě dokonce rozřazeni do jistých „typů". Tak — v doslovné citaci:

PÁV je (...) typ člověka, u kterého najdete pravdu skrytou v nataženém malíčku. Je elegantním vypravěčem, umí se přizpůsobit každé situaci. Má dojem, že je stále na jevišti a nechce se ztratit z dohledu.

PŘEHNANÝ SRKAČ: Vychutnává kávu na způsob páva — s nataženým malíčkem. Stejně přehnaně vystavuje na odiv i své sebevědomí. V kávové pauze se předvádí jako herec — je zábavným vypravěčem, ale nezávazným partnerem.

NEJISTÝ: „Co jsem to právě řekl? Bylo to dobře?" Vždy má strach, aby neudělal chybu. Proto chrání oběma rukama nejen šálek, ale i sebe. Šálek mu slouží jako bariéra. Na jednání se musí vždy pečlivě připravit, jinak nepromluví, jen mlčky srká.

POHODLNÝ A LHOSTEJNÝ: Je to pohodlný lenochod, lhostejný a nedbalý. Nedá si ani tu námahu, aby si vyndal lžičku z šálku. Na druhé straně je to veselý partner, často bez škrupulí (!), který rád obchází předpisy a porušuje konvence.

Bylo by to jistě pěkné, kdybychom své bližní mohli takto jednoznačně klasifikovat už po první schůzce nad šálkem kávy — rozpoznali bychom (podle nataženého malíčku) sebevědomé a zábavné vychloubače od lidí, kteří si sebou nejsou jistí a světa okolo sebe se spíše bojí (a obepínají šálek oběma rukama), a ty zase od neskrupulózních, veselých a nekonvenčních lenochů (pijících ze šálku se lžičkou). Podobně příjemné by bylo oklasifikovat si lidi okolo sebe podle toho, jakým způsobem kouří (srov. obrázek), jak mají rozestavěný nábytek, jak sedávají, postávají atd.; to všechno v knížce o řeči těla najdeme. Věc ovšem není tak jednoduchá, jak to příručka E. Thiela (v Německu mimochodem velmi populární, vyšla už v pěti vydáních) předstírá. Neverbálně se totiž komunikuje vždy v jisté situaci a v jistém kontextu — a na to autor nějak pozapomíná.

vybrala a komentovala -am-

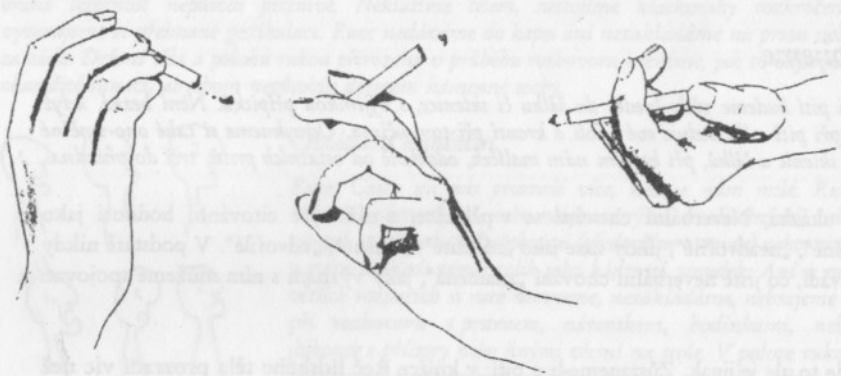

„Rozumíme" držení cigarety?
Svůj výklad si můžete ověřit na poslední straně.

Média:

Gestikulace v mluveném dialogu

1. Gestikulace je přirozenou složkou jakéhokoli mluveného projevu. Spolu s pohyby těla tvoří podle obvyklých klasifikací jednu z podstatných částí neverbální komunikace. Zkoumáním různých druhů gest, jejich významů a dalších jejich aspektů se zabývaly a zabývají mnohé disciplíny spjaté s lidskou komunikací, zejména psychologie. V české lingvistice jim mnoho pozornosti zatím věnováno nebylo, i když na jejich důležitost a hlavně na jejich vztah k artikulované řeči upozorňoval už Weingart (v studii *Semiologie a jazykozpyt* z r. 1932), z poslední doby srov. studii Hlavsovu *(Verbální a neverbální prostředky v jazykové komunikaci);* zajímavě, široce a z hlediska nejrůznějších vědeckých disciplín pojednává o neverbální komunikaci Vlastimil Vávra (v knížce *Mluvíme beze slov),*[4] souhrnné informace srov. v Mistríkově *Stylistice.*

O tom, že zkoumání gestikulace je obtížné, asi nikdo nepochybuje; Weingart ve své studii vyjadřuje naději, že technické prostředky, jejichž pomocí se mluvený projev (hovorová řeč a regionální dialekty) zachytí ve své akustické a optické podobě, umožní popsat prchavé pohyby rukou a těla člověka při řeči a najít v jejich množství a mnohotvárnosti nějaký systém nebo jeho stopy. V současné době lze pomocí videonahrávek, jejich opakovaného promítání, zpomalování atp. gestikulaci zkoumat sice snadněji, než tomu bylo v době Weingartově, avšak teprve při tomto detailním zkoumání se vyjevuje obrovská variabilita gestikulačních pohybů, pro jejichž postižení nemáme žádný popisový aparát a které leckdy jen těžko rozeznáváme.

V r. 1994 jsme se na FF UK se studenty výběrového semináře Teorie a praxe dialogu pokoušeli analyzovat úryvky videonahrávek diskusního televizního pořadu *Duel;* mezi různými hledisky analýzy jsme se také soustředili na gestikulaci. Zvolili jsme při tom tento postup:[5]

V transkriptu úryvku zvukové nahrávky části jedné z replik J. Luxe (jeho partnerkou byla P. Buzková, tématem rozhovoru byla problematika navrácení majetku církvím) jsme po opakovaném sledování videozáznamu podtrhli slova nebo jejich spojení, která byla doprovázena registrovatelnými gesty mluvčího (v ukázce jsou tato slova podtržena):

já se hlásím byť sem byl pozván do Duelu ↑■ já předně bych vymezil ty ty církve a církev ↓■ samozřejmě je na vás v jakém čísle jednotném či množném budete hovořit ↑■ ale rozhodně bysme měli mluvit o církvích ↓■ protože tak se jmenuje také návrh tohoto zákona ↑■ a tento zákon hovoří o církvích ↓■ jestliže ↓ vel větší část tohoto majetku se vztahuje ↓ k církvi katolické ↓■ je to mimo jiné také proto ↑■ že zde zhruba čtyři milióny občanů České republiky ↑■ se k této církvi ■ hájí ↑ hlásí ↓■ k ostatním

[4] recenzi viz zde, s. XXX

[5] V tomto článku uvedu některé poznatky ze seminární práce Marcely Smetanové a Pavla Klusáka; obě práce se zabývaly rozborem a klasifikací gest J. Luxe v pořadu Duel.

církvím ■ je to je to menší počet ↓ a ■ také sme zaznamenali ↑ jistě společně ↑■ že představitelé této církve ↑■ vyslovili připravenost ↑ v případě že tento majetek jim bude navrácen ↑■ část tohoto majetku ↑■ nabídnout ↑■ pro využití církvím ■ jaksi bratrským

↑ — stoupnutí intonace, ↓ — klesnutí intonace, ■ — pauza, @ — hezitační zvuk

Gesta (je jich v této krátké ukázce 32) jsme se snažili charakterizovat. Bylo to stejně obtížné jako jejich identifikace. Gesta na rozdíl od zvukové řeči nemají zřetelné ohraničení, nelze vždy jednoznačně určit jejich začátek a konec, některá jsou jednorázová, jiná jsou dvojnásobná i vícenásobná. Obtížné a s úplnou přesností nemožné je popsat průběh gesta a poznat, jak se na gestikulaci podílejí kromě rukou i jiné části těla.

Konečným cílem naší sondy do této složité a velice zajímavé problematiky mezilidské komunikace bylo hledat spojení mezi souvislou řečí a gestikulací, která s ní sice paralelně probíhá, je však samostatným sdělovacím kanálem, který je někdy s řečí v souladu, někdy se však od ní vzdaluje časově i významově. Gesta nejen doprovázejí a „dokreslují" to, co se sděluje, ale mají i další významy a mohou vyjadřovat i opak toho, co znamenají slova. Jejich pomocí se řeč stává názornější, výrazné je hledisko emocionální. Pochopitelně je v gestikulaci mnoho individuálního, zároveň však je vázána k určité kultuře, době, společnosti, situaci; tato hlediska ponecháváme zde stranou. Jsou gesta univerzální se stálým významem, která zajímavě popisuje Vávra (1990), ta však nebyla předmětem našeho zájmu. Šlo nám o detailní popis gestikulace v určitém úseku souvislé řeči.

2. Ze všech našich poznatků získaných analýzou uvedeme dva; první se týká druhů gest, druhý významové souvislosti mezi gesty a slovy.

2.1. Na povahu gestikulace a možnosti jejího zkoumání existují dva odlišné názory a není snadné přiklonit se k jednomu z nich. Podle Birdwhistella (1971) by se gestikulace měla zkoumat jako komunikační systém se strukturními jednotkami, úseky či jakýmisi stavebními bloky, které vykazují nějaké systémové rysy, podobně jako je tomu u mluvené řeči. Naopak podle Dittmana (1977) nemají gesta a vůbec pohyby těla povahu oddělených (diskrétních) jednotek, které by tvořily nějaký systém, a jejich užívání není řízeno přesnými pravidly (k tomuto názoru se zřejmě přiklání Hlavsa, 1992). Podle našich pozorování oba vyhrocené názory zdůrazňují některé (rozdílné) rysy gestikulace; řešení je pravděpodobně v jakémsi kompromisu.

Klasifikace gest u různých autorů jsou do jisté míry shodné; klasifikace Ekmana-Friesena-Beara (1984) na znaky (symboly), ilustrátory, regulátory, projevy emocí a projevy přizpůsobování (adaptace) byla přijatelná i pro naši analýzu [6]. V uvedeném úryvku je dominantní jednak vztah mluvčího k partnerce (mají odlišný názor celkově i v jednotlivostech), jednak jeho snaha vysvětlit vlastní názor a obhajovat ho pomocí uváděných

[6] Mistrík (1985) zavádí do své klasifikace gest kritérium synsématičnosti (gesta mimovolná, zautomatizovaná) a autosémantičnosti (gesta, která mohou nahradit řeč).

argumentů. Z druhů gest, která pomáhají vyjádřit tyto komunikační úlohy, lze v textu identifikovat **ilustrátory** (srov. např. gesto doprovázející slovo *vymezil, bude navrácen, část, nabídnout, pro využití* [7]; na jiném místě textu jsme pozorovali výrazná ilustrační gesta např. při vyslovení slov *vyrovnat, vybalancovat, sbližování, je to provázané*), dále se vyskytla gesta znázorňující **přizpůsobení, adaptaci** v místech, kde si jimi mluvčí pomáhá při vyjadřování myšlenky, při formulování atp. (např. gesto doprovázející slova *proto, hájí, představitelé, vyslovili, připravenost*) a gesta s funkcí **regulátorů** tam, kde mluvčí zdůrazňuje svou osobu, svůj názor v protikladu k názoru partnerky (*já, je na vás, budete hovořit, jistě společně*). Na jiných místech videonahrávky, kde se výměna názorů vyhrocovala, byla i výrazná gesta vyjadřující emoce.

2.2. Významová souvislost mezi slovy (slovními spojeními) a gesty je nepochybná zejména u gest ilustračních. Ve velkém množství případů právě význam slova vyvolává gesto a dává mu tvar. Tato gesta jsou také poměrně dobře identifikovatelná a interpretovatelná. Gesta vyjadřující přizpůsobování, adaptaci jsou nejproblematičtější skupinou; je zde zřejmě velmi mnoho individuálního ve způsobu, jakým si mluvčí pomocí gest pomáhá při vyjadřování svých myšlenek, při hledání slov se správným významem, při formulování. Zde je vztah gesta, jeho tvaru, podoby a významu slova většinou nejasný. Regulátory mají významy interakční a zřejmě víc než s významem slov jsou spjaty s prostředky zvukovými a s jinými neverbálními projevy, např. s pohledem očí atp.

Celkově z našeho pozorování, které by bylo třeba ověřit na rozsáhlejším materiálu, vyplynulo, že gestikulace v tomto druhu projevu je s textem těsně propojena. Bez verbální a paraverbální složky textu by většina gest nebyla srozumitelná (snad jen gesta emocionální jsou výjimkou).

3. Jenom náznakově se ještě zmíníme o sepětí melodického průběhu textového úseku a průběhu gesta. Povšimli jsme si, že gesta do jisté míry odpovídají zvukové (zejména melodické) segmentaci textu; určitý zvukový úsek (ukončený zřetelným klesnutím nebo stoupnutím melodie) je i určitým úsekem gestickým (srov. v naší ukázce např. gesto na slově *církev* ↓■; *budete hovořit* ↑■; *o církvích* ↓■; *zákona* ↑■; *jestliže* ↓; *vztahuje* ↓). Zvukové a gestické členění vytvářejí společně jakýsi rytmus některých míst projevu. Rytmicky nejvýraznější je pak sled kratších (i jednoslovných) intonačně ukončených úseků, které jsou doprovázeny adaptačními (formulačními, „přemýšlivými") gesty a úseky s gesty vyjadřujícími emoce.

4. Naše sonda do oblasti gestikulace nás přesvědčila o tom, jak nesmírně bohatá a mnohotvárná, zároveň však neurčitá a těžko postižitelná je tato složka našeho vyjadřování a jak obtížné je plnit úkol, který nám uložil ve své studii M. Weingart. Ponechali jsme zde stranou řadu důležitých aspektů gestikulace, např. společenské normy, jimiž se užívání gest řídí. Zejména ve veřejné komunikaci vysílané televizí její účastníci svou gestikulaci vědomě

[7] Pro nedostatek místa nebudeme tato gesta popisovat.

regulují z hlediska intenzity nebo emocionálnosti, protože vědí, že jsou sledováni, kontrolováni publikem. Také v našem rozhovoru jeho aktéři většinou volili „reprezentativní" gesta (včetně výchozí klidové polohy rukou J. Luxe, totiž rukou sepjatých před tělem před započetím gesta nebo po jeho skončení). Stranou jsme ponechali i další aspekty gestikulace, např. komunikativní odstíny gest, jako je např. laskavá diplomatičnost, ráznost, sebejistota, vstřícnost, objektivní serióznost, zlehčující nadhled.

Olga Müllerová

Pro ty, kteří mají zájem přečíst si (nejen) o gestech víc, uvádíme soupis literatury:

Birdwhistell, R.: Kinesics and context. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971

Dittman, A. T.: The role of body movement in communication. In: A. W. Siegman and S. Feldstein (Eds.), Nonverbal behavior and communication. Potomac, Md.: Lawrence Erebaum 1977

Ekman, P. — Friesen,W. V. — Bear, J.: The international language of gestures. Psychology Today 18, 1984, 64-69

Hlavsa, Z.: Verbální a neverbální prostředky v jazykové komunikaci. In: Přednášky z XXXII. běhu LŠSS 1991, UK Praha 1992, 7-15

Malandro, L. — Barker, L. — Barker, D.: Nonverbal communication. New York 1989 (Second edition)

Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava 1985

Vávra, V.: Mluvíme beze slov. Panorama, Praha 1990

Weingart, M.: Semiologie a jazykozpyt. In: Charisteria Guilelmo Mathesio Quinquagenario. Pragae 1932, 5-13

Škola:

K neverbální komunikaci při vyučování

Když se žák nedovede slovně vyjádřit, má ve škole nemalé problémy. Nejen v předmětu mateřský jazyk, resp. komunikační výchova, ale i v předmětech dalších, snad kromě tělesné výchovy a prací na zahradě. To je stará zkušenost učitelů, žáků i rodičů — nemusíme připomínat obsáhlé výzkumy příčin školního neúspěchu žáků založené na teorii jazykového deficitu, omezeného kódu apod.

Jak to ve škole vypadá s komunikací neverbální? Odhlédneme-li od užívání názorných pomůcek, můžeme rozlišit dvě velké oblasti neverbálního komunikování (nejsou ovšem od sebe ostře oddělené).

a) Především je to užívání dohodnutých signálů pro řízení rutinních činností třídy, tedy pro organizaci učební činnosti.

Zkušení učitelé vědí (ti méně zkušení na to časem přijdou), jak účelné je zavést ve třídě pravidelný způsob udílení často se opakujících pokynů a využívat k tomu prostředků neverbálních, ať zvukových, nebo vizuálních. Např. místo výzvy *Teď se všichni utište, přestaňte pracovat, položte tužky na lavici, zavřete sešity a sledujte pozorně projekční plátno!* lze zavést úder na gong nebo zacinkání na zvoneček, místo *Upravte si lavice pro skupinovou práci, rozdělte se do skupin, skupiny u okna si připraví papíry a tužky* stačí, aby učitel třeba zvedl pravou ruku.

Neverbální signály v tomto užití mají několik významných předností: zaberou podstatně méně času než instrukce slovní, jsou jednodušší a jejich vazba na následující chování žáků se snáze automatizuje. Výhodou je i jejich „neutrálnost", pokud jde o vztah mezi učitelem a žáky: nevnímají se jako imperativní, ale společně dohodnuté, tedy „přátelštější".

Dohodnuté neverbální signály místo rutinních sdělení mohou dávat rovněž žáci. Takovým signálem je i klasické zdvižení ruky (najdeme je ovšem ve stejné platnosti i mimo školu). Vedle toho může učitel zavést i signály další. Ze zahraniční praxe se uvádí např. užívání různobarevných praporků při samostatné práci žáků — podle toho, který vztyčí, signalizují buď potřebu konzultace s učitelem, nebo to, že jsou hotovi, ochotu pomoci druhým apod. [8] Neverbální signály žáků jsou zpravidla vizuální — u zvukových by vadila hlučnost. Jejich hlavní výhodou je přehlednost a delší trvání (praporky může mít vztyčeno více žáků, učitel se jimi může zabývat postupně a má zároveň přehled o situaci ve třídě). S ohledem na to je třeba je volit.

b) Druhou velkou oblastí je využívání standardních neverbálních prostředků, např. řeči těla, v pedagogické komunikaci, tedy např. k vyjádření postoje učitele, působení na žáky, podpoře sdělení verbálního apod. Tento okruh užívání neverbálních prostředků je velmi široký a spadá sem jak neverbální komunikace záměrná, tak i nezáměrné a někdy neuvědomované vyjadřování hněvu, rozpaků, potěšení, dobré nálady atd.

Na rozdíl od dohodnutých signálů, o nichž jsme mluvili dříve a které slouží organizaci práce většinou celé třídy po delší dobu, jsou citově neutrální a jejichž užití bývá předem plánováno, neverbální sdělování „standardní" je vázáno na kratší časový úsek (je momentální), často je adresováno jedinému žákovi, bývá citově zabarveno a vyplývá z okamžité, neplánované potřeby. Dalo by se také říci, že prostředky prvního okruhu jsou prostředky strategické, zatímco druhé taktické.

K taktickým prostředkům patří především zrakový kontakt učitele s žákem, výraz obličeje, držení těla, gesto, tělesná blízkost, dotek (třeba poklepání na rameno) atd. Výhodou řeči těla je její působení na city a vůli žáků, to, že takové působení bývá často neuvědomované, a tedy přímočařejší, a konečně i fakt, že např. pokárání nebo upozornění jednoho žáka gestem či pohledem neruší práci celé třídy: učitel tedy může kombinovat slovní výklad s neverbální direktivou.

Každý učitel užívá přirozeně všech těchto prostředků i v běžném životě, teprve postupem let se však naučí je natolik uvědoměle zvládat, aby jich dovedl ve třídě využívat skutečně záměrně. Na uplatňování bohatého využívání řeči těla je založena tzv. Jonesova metoda práce se třídou (z nedávných publikací o ní informuje např. už citovaná Cangelosiho „strategie").

S taktickými neverbálními prostředky pracují přirozeně i žáci. Rozpačitý, zaujatý nebo znuděný výraz, „disciplinovaná" poloha těla mají někdy učitele zmást a zakrýt „nelegální" aktivitu žáka — a je mnoho jiných případů. Většinou jde ovšem o sdělování nezáměrné a málo uvědomované, alespoň v nižších třídách.

Škola neverbální komunikování žáků (ostatně stejně jako jejich komunikování verbální) reguluje. Tradičně jde o omezování tzv. chování rušivého. Pozitivní kultivace neverbální komunikace (bylo by potřeba rozvíjet např. vnímavost dětí vůči neverbálnímu sdělování v kontaktu s druhými a jejich schopnost čelit neverbální agresi při sdělování) získává ve škole prostor jen velmi, velmi pomalu.

Karel Šebesta

[8] R. Cangelosi, *Strategie řízení třídy.* Portál 1994

Jak se žáky komunikovat beze slov,

o tom podrobně informuje knížka J. Mareše a J. Křivohlavého *Komunikace ve škole* (recenzi srov. v ČDS 3/1995, s. 188n.). Co se v ní dozvíme k tématu tohoto čísla?

Učitel by měl jednotlivým způsobům mimoslovního sdělování i neverbálnímu projevu jako celku věnovat zacílenou, záměrnou pozornost; soustřeďovat by se měl na své vlastní jednání, a i na jednání žáků. Neverbální projevy mu totiž umožňují proniknout hlouběji do emocionální sféry žáků, pomáhají mu poznávat jejich psychické postoje. Jak říkají autoři doslova: „Umožňují mu proniknout do sfér, kam často jiné cesty nevedou a kam se učitel potřebuje dostat, má-li být pedagogická komunikace skutečně účinná."

Neverbálně se komunikace mezi žáky a učitelem vede pohledy (řečí očí), výrazy obličeje (mimicky), pohyby (kinesicky), fyzickými postoji (konfigurací všech částí těla), gesty, doteky (hapticky), přiblížením či oddálením (proxemicky), a také úpravou zevnějšku a životního prostředí.

I ve škole se těmito prostředky sdělují emoce (pocity, nálady), záměry lidí sblížit se nebo se naopak distancovat, člověk těmito způsoby vyjadřuje sebe sama tak, aby učinil na posluchače nějaký žádaný dojem („kdo jsem"), snaží se ovlivnit jeho postoje, přesvědčit ho o něčem. I ve škole má samozřejmě mimoslovní vyjadřování své meze: tímto způsobem nemůžeme sdělovat např. dilema (nutnost volby mezi dvěma vylučujícími se možnostmi), podmíněné typy vztahů, nemůžeme takto sdělit „nic" (např. „nic nevidím", „nebudu nic dělat" apod.)

Důležité je, že všechny způsoby mimoslovního, neverbálního vyjadřování tvoří nedílný celek, navzájem se doplňují — a jsou-li někde pojednávány odděleně, pak jen z didaktických důvodů.

Co mít na paměti, pokud jde o takto didakticky vydělené, jednotlivé způsoby neverbální komunikace?

Sdělování pohledy

Svůj význam tady má a) směr zorné osy (na koho ze žáků se učitel dívá, dívá-li se žák na učitele, nebo jinam, na koho ze spolužáků se žák dívá), b) délka doby jednoho pohledu (pozor na „civění"!), c) četnost pohledů (na to, jak často je učitel „navštíví pohledem", bývají žáci velmi citliví), d) celkový objem pohledů (vypovídá o učitelově „zájmu" o jednotlivé žáky), e) sled pohledů (na koho se učitel podívá dřív? na koho „až" potom?) a spousta dalších věcí — úhel pootevření víček, tvary obočí, vrásky kolem očí, četnost mrkacích pohybů, velikost zornic.

A jaký to všechno má význam? Autoři informují o výzkumech, které prokázaly, že chválený žák se dívá učiteli do očí častěji než žák haněný, větší objem pohledů je věnován učiteli, který je žákovi sympatický (platí to i o spolužácích), větším objemem pohledů se vyznačuje „spolupracující" vztah než vztah soupeřivý, nesouhlasí-li žák s učitelem, dívá se na něj méně často, stejně jako mluví-li se o osobních tématech.

Sdělování výrazem obličeje

Mimika sděluje nejčastěji emoce: city, pocity, nálady, citové prožitky, afekty. Psychologové už zjistili, kolik druhů emocí dokážeme v obličeji jiných lidí rozlišit — jsou to: štěstí — neštěstí, překvapení, strach, radost — smutek, klid — rozčilení, spokojenost — nespokojenost, zájem — nezájem. Zjistili i to, že lépe dokážou odečítat emoce lidé uzavření, obrácení do sebe, než lidé opačného typu a lépe ženy než muži. Odečítání mimiky (a identifikaci emocionálních stavů svých bližních) se lze učit a naučit: autoři informují o výcvikových programech, které tomu slouží — jeden z uvedených příkladů se týká výcviku učitelů: těm se promítají záběry třídy ve chvíli, kdy učitel položí otázku, a učitelé se učí rozlišovat rozdíly v mimice žáků připravených a nepřipravených.

Sdělování pohyby

Z rozsahu pohybů (tzv. pohybů komunikačních, rozčleněných podle části těla, která se pohybuje, a podle rozsahu pohybu) je možné vyvozovat informace o intenzitě emocionálních prožitků, ale nejen to: tak např. i minimálním pohybem hlavy se dá vyjádřit souhlas i nesouhlas, strnulé a rádobynehybné držení hlavy může vyjadřovat neúčast a vzdor.

Sdělování fyzickými postoji

Už jen tím, že člověk zaujme určitou polohu těla, rukou, nohou, hlavy, může sdělovat, zda jeho postoj je přátelský, nebo nepřátelský, zda chce dál komunikovat, nebo zda s komunikací skoncoval. Souhlasný postoj (shoda, obdobná zaměřenost postoje jako u komunikačního partnera) říká něco jiného než postoj nesouhlasný — a každá změna v postoji žáka, s nímž učitel mluví, může pro zasvěceného učitele něco znamenat (mění se žákův postoj spíše k pólu souhlasu, nebo nesouhlasu?).

Sdělování gesty

Gesta jsou vázána na určitou kulturu — a gest, která něco znamenají, je veliké množství (existují celé slovníky gest pro určité kulturní oblasti). Gesta mohou zastupovat slova (např. namísto „sedněte si", „vstaňte"), učitel si ale vždy musí být jist, že žáci chápou význam gesta stejně jako on.

Sdělování dotykem

I velmi jemným dotykem ruky lze žáka povzbudit i ukáznit.

Sdělování vzájemným přiblížením či oddálením

Také odstup mezi komunikujícími lidmi (v horizontální i vertikální dimenzi) může sdělovat — a zase i ve škole. Učitel by měl volit horizontální odstup od žáka podle typu setkání

(oficiálního × důvěrného), všímat by si měl např. i toho, kdo si vedle koho sedá při volném zasedacím pořádku, jakou vzdálenost dodržují žáci, když pracují ve skupinách apod. Uvědomit by si měl, jaké problémy může žák mít, když vstupuje do „cizího" teritoria (sborovna, ředitelna) a že spory žáků o část lavice nebo pracovního stolu nemusí být jenom nicotné (každý člověk si člení prostor na ten, kde je „doma", považuje ho za své území).

Pokud jde o vzdálenost, odstup vertikální: jsou-li oči komunikujících osob ve stejné výši, jsou si do jisté míry rovny — kdo má oči výš, získává určitou převahu (v sociálně psychologickém smyslu) nad tím, kdo má oči níž. Při kárání žáků se doporučuje, aby učitel spíše stál a žák seděl.

Sdělování úpravou zevnějšku

Celkové vzezření nemohou nebrat v úvahu zvláště učitelé dospívající mládeže. Jde o způsob oblékání, volbu brašen, batohů, o úpravu vlasů, volbu zdobných prvků na oblečení, nápisů, emblémů, odznaků atd. — to vše představuje jednu z cest hledání dospělosti, „svéprávnosti", autonomie. Pro školu může být důležité, že „čím je vzezření mluvčího bližší vzezření posluchačů (např. oblečením, úpravou vlasů), tím přesvědčivěji může jeho sdělení působit".

Je samozřejmé — a autoři na to výslovně upozorňují — že uvedené poznatky o neverbální komunikaci nelze absolutizovat, považovat je za platné vždy a bez výjimek.

vybrala -am-

Odraz v jazyku:

Tvář v lidové jazykovědě

Část studie *Vstřícnost a kamenná tvář sfingy aneb výraz tváře v mezilidské komunikaci,* která bude publikována v časopise Slovo a slovesnost

Dávno předtím, než se neverbálním chováním a jeho vztahem k řeči začali zabývat lingvisté a navrhli několik alternativních způsobů pojetí tohoto vztahu, reflektovala paralelismus řeči a tváření se sama řeč a jazyk, a to v mnoha rčeních, úslovích a příslovích. Ta tvoří určitý soubor pozorování, který svědčí o tom, že mluvení a tváření se a jiné projevy chování mohou být buď v souladu, či nesouladu.

Uveďme několik příkladů úsloví a rčení, v nichž jsou řečové intence a řečové interpretace a konečně celý efekt řečové interakce demonstrovány fenoménem tváře: *říci něco do tváře, vmést něco někomu do tváře, zachovat si svou tvář, nasadit vážnou tvář, nasadit si masku gentlemana, strhnout někomu masku s tváře, odhalit pravou tvář, nasadit kamennou tvář, ukázat někomu svoji vlastní tvář, neztratit tvář, být člověkem dvojí tváře, má to psáno ve*

něco do tváře, vmést něco někomu do tváře, zachovat si svou tvář, nasadit vážnou tvář, nasadit si masku gentlemana, strhnout někomu masku s tváře, odhalit pravou tvář, nasadit kamennou tvář, ukázat někomu svoji vlastní tvář, neztratit tvář, být člověkem dvojí tváře, má to psáno ve tváři, tvářit se jako sfinga, říkat něco s ledovou tváří, ve tváři se mu zračil údiv, tvářil se na to kysele, tvářil se nakvašeně, namyšleně, učeně, poklesly mu rysy; netvař se, že nerozumíš; zatvářil se výmluvně; jeho tvář říkala vše, nemusel ani promluvit, vše mi bylo jasné... V lidových soudech o komunikaci bývá lidské chování zachyceno jako jeden celek, v němž je k nerozeznání, kde jazyk končí a začíná hovořit nejazyk.

Podobně se řečové intence a interpretace vyjadřují pomocí fenoménu tváře i v jiných jazycích. Angličtina má např. tyto výrazy: *He opened his face and shut his face, he threw it in my face, it helped him to preserve his face, he had the face to ask for more, he put a bold face, his face fell, he went away with a long face, it put me out of my face, I couldn't keep a straight face, he faced him out of countenance, he faced down all opposition, he was forced to face up to the situation, he puts a good face on bad business, she did it not to lose her face; she did it in order to save her face; it threatened her face, and, finally, he suffered a loss of face; he is a man with a double face; his face was made of a fiddle* nebo *his stony face is driving me mad.*

Lidová moudrost je často analyzována z hlediska své kontradiktoričnosti a lidové soudy o lidské tváři nejsou výjimkou z pravidla protivořečení: lidová rčení a úsloví mohou tvář a tváření kvalifikovat zcela opačně. Někdy platí, že *vultus est index animi (tvář je obrazem duše, the face is an index of the heart),* jindy je lépe přidržet se moudrosti *fronti nula fides (nedůvěřuj tváři, trust not the face).* Nehledě na toto protivořečení lidová moudrost nepřestává být moudrostí.

Spolu s R. R. Hartmannem si můžeme položit otázku: Předbíhá folklór vědu, anebo ji brzdí? Ovlivňují běžné představy o jazyce lingvistické hypotézy, anebo lingvistické teorie přetrvávajícím předsudkům odporují? Ať si odpovíme jakkoli, buďme si vědomi tajemné ozvěny zakořeněného názoru a nové teorie. Karl Popper v knize *Domněnky a jejich vyvrácení* napsal, že historicky vzato mají všechny nebo téměř všechny vědecké teorie svůj původ v mýtu a mýtus může obsahovat důležité anticipace vědeckých teorií. Ozvěna obecného mínění v nové vědecké teorii je dobře slyšitelná i v případě lingvistické teorie tváře, tak jak ji formuluje Ervin Goffman a později také Penelope Brownová a Stephen Levinson ve své teorii zdvořilosti.

Světla Čmejrková

Dvě stránky přísloví

1. O mlčení z Českých přísloví Václava Flajšhanse:

Střež sě lidí mlčelivých.

Mluvný nepřítel tebe bezpečnějšího než mlčedlivý činí.

Mlčenie nikomu neškodí.

Mlčení neškodí, pleskotání hanbu plodí.

Od mlčení hlava nebolí.

Blázen pokud mlčí, jest podoben múdrému.

Kdo mlčí, ten svolení své dává ke všemu.

Kdož mlčí, jakž nepraví, tak i neodpírá.

Jeden mudřec pověděl,
že se za mluvení často styděl:
mlčením pak kam chtěl obrátil,
na tom že jest nikdá nic neztratil.

Mluv tehdáž, když hus prdne a veš zakašle!

2. Z Čelakovského Mudrosloví:

Na chytrého mrkni, hloupého trkni.

Oko do srdce okno.

Tvář mysli zrcadlo: vydá hned, co tam padlo.

Hned se vydá tváří, co se v srdci vaří.

Z tváří mysl září.

Obličej jest člověka zrádce.

Tvářka není lhářka.

Ze šatu se vidí obyčeje lidí.

Jak tě vidí, tak tě za to mají.

Po zpěvu (letu, peří) pták poznán bývá.

Ptáka poznáš po peří, vlka po srsti, a člověka po řeči, kroji a chodu.

Berana po rounu poznáš.

Lišku po ocase, lva a medvěda po pazouřích poznáš.

Z palce obra poznáme.

Znamenaného se varuj.

Kadeřavý vrch (vlasy), vrtkavá mysl.

Kdo má srostlé obočí, bývá určlivý (uhrančivý).

Špičatý nůsek rád podrývá.

Ktož s končitým nosem chodí, blekot jest a sváry plodí.

Prstem mluví, okem mhourá, nohou dupá: varuj se.

Suď z podstaty, a ne z pohledu.

Kde kabát šerkový,
ne hned i chlap takový.

I pod ošumělým kloboukem moudrá hlava bývá.

Nehleď na kůru, ale na dřeň.

Na pohled orel, a rozum tetřeví.

Není vše vlk, co šerou barvu má.

Není všecko zlato, co se třpytí.

Osel i ve lví kůži po hlasu se pozná.

Kápě nedělá mnicha, ani ornát biskupa.

Pes, který velmi štěká, nerad kouše.

V tiché tůni čerti rejdí.

BOŽE, DEJ V DOBRÝ ČAS MLUVITI, A VE ZLÝ MLČETI.

Dobře jazyk za zuby míti.

Netoliko moudrost moudře mluviti,
leč věděti, kdy nemluviti a smlčeti.

Kruh na hubu!

Jazyk nechávej doma, a venku uši.

S mlčenou nejdál dojdeš.

Vyřknuté slovo stříbrné, nevyřknuté zlaté.

Kdyby uměl blázen mlčeti,
při mudrcích by mohl seděti.

Mlčení více přilehá k chytrosti nežli k dobrosrdečnosti.

Otec, matka vyučili mluvení, a svět mlčení.

Hory slov, a dílo s prachem lítá.

Slepice kdáčíc zrna v ústech nezdrží.

Která kráva mnoho řve,
ta málo mléka dává.

Dobrá ovce mnoho nebečí, ale mnoho vlny dává.

Čím kolo u káry horší, tím více vrzá.

Na pouštích největší echo.

Z pramenů

V. Flajšhans, Česká přísloví. Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Praha 1911 — Mudrosloví národu slovanského ve přísloviích. Uspořádal a vydal Frant. Lad. Čelakovský. Praha [3]1949

vybrala -iv-

Mlčení a němota v pohádkách

Rtové a zuby, závory dvojí. — ještě jednou z *Mudrosloví* F. L. Čelakovského

I mlčení a němota (stejně jako mluvení a schopnost řeči) jsou pozoruhodnými součástmi komunikační — a komunikačně prožívané — reality. Jako fenomény fungující v mnoha kontextech a významech vstupují výrazně do našeho chápání a hodnocení skutečnosti.

Na utváření obecného povědomí o světě a rozličných dimenzích lidského života mají velký vliv **pohádky**. Ve většině kultur tvoří právě ony v lidském vědomí obraz světa už od dětství — a po celý život bývají cítěny jako korelát a korektiv „reálného" života. Z tohoto hlediska není vlastně tolik důležitý jejich původ — tj. nakolik jsou „lidové" a nakolik „umělé", jako spíš to, nakolik jsou kulturním společenstvím sdíleny — nebo zda jsou variantou obecně sdíleného, tradičního schématu, a také do jaké míry zobrazují archetypální lidské situace a jejich řešení.

V českém povědomí jsou výrazně přítomny (vedle pohádek Erbenových) zejména pohádky sebrané a více či méně autorsky upravené Boženou Němcovou. Připomeňme si alespoň tři z nich, v nichž výrazně figuruje motiv nepřítomnosti řečové aktivity — mlčení, a zejména němoty, ať už skutečné, nebo předstírané. Jsou to pohádky Moudrý zlatník, Princ Bajaja a Sedmero krkavců.

Mlčení / němota se v pohádkách jeví nejčastěji buď jako důsledek zakletí (případně forma trestu), anebo také jako životní zkouška či oběť: „promluvení", jímž každá z pohádek vrcholí, je pak vždycky znamením „šťastného konce" — vysvobození, je skutečností potvrzující, že hrdina v těžké zkoušce obstál, nebo že jeho oběť byla přijata a odměněna.

Voda

Bez slova, bez slova
plyne voda ledová;
míti hlas, míti hlas,
neřekla by nic než zas:

Paže tuž, vlasti služ! —
a to známe dávno už.
Proto líp, proto líp,
že ta voda má řeč ryb!

Radoš z pohádky **Moudrý zlatník** (kterého *pozdravilo moudro s rozumem),* vysvobodí němou princeznu tím, že jí vypráví příběh o panně vyhotovené třemi tovaryši. Ti se přou, komu z nich (posléze oživlá, tj. promluvivší) panna náleží. Moudrý Radoš nakonec přiměje princeznu naléhavou otázkou k odpovědi (přesahující chytře svým smyslem z metatextového vyprávění do roviny primárního příběhu), že panna náleží *mluvci — který jí dal řeč.* (Pod názvem Rozum a Štěstí zpracoval tento příběh K. J. Erben). Kouzlo (nebo „kouzlo") uvržení do němoty je tak zlomeno protikouzlem řeči, která silou své naléhavosti zakletou „odkleje". Radošův příběh o oživlé panně — i samo jeho „vyléčení" němé princezny — jsou pak vlastně poselstvím o tom, že schopnost řeči se rovná životu a že specificky disponovaný *mluvec* má divotvornou, a dokonce stvořitelskou moc: bez něho je panna neživou věcí, on jí umožní, aby mluvila, milovala a žila.

Dalšímu hrdinovi, **princi Bajajovi** ze stejnojmenné pohádky, dá jeho mluvící kůň radu, aby se v neznámém království vydával za němého, chudého prosťáčka a takto vstoupil do

královských služeb. Bajaja se pak stává němým sluhou tří princezen a zároveň — což ovšem nesmí prozradit — také statečným rytířem, který princezny osvobodí od draka a zamiluje se do nejmladší z nich. Jeho trpělivost a schopnost setrvat v mlčení je ovšem v závěru po zásluze odměněna.

Bajaja sice v královských službách „nemluví", prezentuje se jako němý, ale přesto úspěšně komunikuje: „dává na srozuměnou", patřičně (a velmi empaticky) reaguje různými neverbálními prostředky a „znameními". Když vidí například krále zarmouceného, *ptá se ho znameními, co mu schází,* princezny očekávající smrt *začal těšit a ukazoval, že se jistě nějaký vysvoboditel pro ně najde.*

Noční rybí zpěv
(Ch. M.: „nejhlubší německá báseň")

—
◡ ◡
— — —
◡ ◡ ◡ ◡
— — —
◡ ◡ ◡ ◡
— — —
◡ ◡ ◡ ◡
— — —
◡ ◡ ◡ ◡
— — —
◡ ◡
—

Povšimněme si také skutečnosti, že pokyn k mlčení, předstírání němoty dává princi jeho mluvící kůň. Zvířata (nazývaná frazeologicky *němými tvářemi)* v pohádkách, jak známo, promlouvají vůbec velmi často.

Matka z pohádky **Sedmero krkavců** se na počátku příběhu dopustila těžkého „hříchu jazyka": kletby. Její vina má podobu rouhavé **promluvy** (podobně jako vina matky z Erbenovy Polednice): tou bylo způsobeno, že synové (kteří po dobu pečení chleba nedokázali *být tiší)* se proměnili v krkavce. Nejmladší dcera Bohdanka na sebe bere osudový úkol: vydává se tuto vinu odčinit a bratry vysvobodit. Matčina netrpělivost má být vyrovnána a mnohonásobně vyvážena Bohdančinou trpělivostí — neuvážená slova jejího rouhání je nutno vykoupit dceřiným dlouhým a strastiplným mlčením. Bohdanka dokáže obstát v mnoha protivenstvích a nepromluvit po dobu, než vlastnoručně vypěstuje a zpracuje len, utká plátno a ušije bratrům košile. Nemohouc se ve své „němotě" bránit křivým nařčením, přichází o dítě, o důvěru manžela a málem i o život: v poslední chvíli je ovšem její oběť zúročena, bratři vysvobozeni a dítě i láska manželova — a také možnost opět mluvit — navráceny.

Zajímavé z hlediska reflexe komunikační události, v níž se mlčí, jsou v této pohádce pasáže týkající se Bohdančina prvního setkání s mladým šlechticem a vzplanutí jejich lásky. Němcová tu píše: *ona mluviti mohla a nesměla, on mluviti směl, ale nemohl samým*

zalíbením. A dále: *ani tenkráte slova nepromluvila, když se jí milovaný mladík tázal, chce-li býti jeho ženou.* Autorka ovšem dodává: *Oni si však i beze slova rozuměli.*

Stejně jako Bohdanka (a další pohádkové hrdinky, jimž je za podobných okolností uloženo mlčet), také Andersenova Malá mořská víla a Kvapilova a Dvořákova Rusalka ztrácejí v možnosti mluvení i možnost obrany a obhajoby, prostředek vysvětlení svých citů, postojů a činů: a také **možnost zamezit případné nedorozumění**. Ony však obětují ještě víc než Bohdanka: z lásky k člověku se vzdají samé schopnosti řeči.

Exlibris

Jistý anonym až z Tibris
posílá Palmě Exlibris.

Není na něm vidět víc
než svit světla, jinak nic.

Ani čárka na znamení.
Palma cítí pochopení.

A tak vděčně do všech míst
vlepuje ten čistý list.

To, že jejich důvěra v lidskou lásku zůstává zklamána, je zákonité: mezi světem lidí a světem bytostí mimolidských nemůže dojít k vzájemnému sdílení a porozumění. Právě to je symbolizováno skutečností, že víla-rusalka „nemůže mluvit": že postrádá jeden z hlavních lidských atributů, schopnost řeči. I proto ji lidé přijímají s nedůvěrou a partner, zprvu tak okouzlen jejím nezemským půvabem, se od ní po čase odvrací též: zatouží po bytosti sobě rovné, lidské, ženské — a mluvící.

Trochu jiné je mlčení / němota hlavní hrdinky z pohádky bratří Grimmů **Mariino dítě** (tentýž syžet má pohádka B. Němcové O Marišce). Této dívky se už v jejím dětství ujímá panna Maria a v nebi se o ni stará. Když se děvče ocitne na prahu dospělosti, má být podrobeno zkoušce: pěstounka mu svěří *třináct klíčů od nebeských příbytků,* a — jak jinak — do dvanácti komnat má dívka povoleno vstoupit, leč komnata třináctá je zapovězena. Je jasné, že „Mariino dítě" neodolá a do zakázané komnaty vstoupí. Navrátivší se pěstounce se však tvrdošíjně odmítá přiznat, že její zákaz porušila. Když třikrát zapře, je *vyhnána z ráje:* ocitá se na zemi, v neznámé lesní pustině, sama a náhle oněmělá. Léta prožívá *všechnu bídu světa,* až se najednou — tak jako Bohdanka ze Sedmera krkavců — setkává s mladým králem zabloudivším při lovu. Ten se do ní zamiluje (přestože *měla zamčenou řeč),* odvede ji na zámek a ožení se s ní. Tady začíná pravé vnitřní hrdinčino drama: když ji po porodu prvního dítěte navštíví panna Maria (nikoli *zlá švagrová,* jako v Sedmeru krkavců a jinde, ale v duchu biblické tendence *hodná pěstounka,* u Marišky z pohádky B. Němcové bez náboženského podtextu kouzelná *babička)* a znovu žádá přiznání: *Když povíš pravdu a přiznáš se, že jsi odemkla zapovězené dveře, vrátím ti řeč. Budeš-li dále zapírat, vezmu ti dítě.* V tu chvíli se královně vrátila řeč, ale *zatvrdila se* a opět svou vinu zapřela. Panna Maria dítě odnesla — a po roce i po dvou letech se totéž opakovalo. Tři královské děti zmizely, královna byla nařčena z lidožroutství, a protože se jako němá nemohla hájit, měla být upálena. Teprve na hořící hranici *roztál led královniny pýchy a v srdci se jí hnula hluboká lítost. — Ach, kéž bych mohla, dřív než umřu, jen ještě vyznat, že jsem ty zapovězené dveře odemkla! — pomyslila si zoufale. V tom okamžiku se jí vrátil hlas a zvolala hlasitě: — Ano, Maria, udělala jsem to!* Z nebe se spustil silný déšť a uhasil hranici, objevila se panna Maria

s třemi královskými dětmi — a královně bylo za její přiznání a lítost navráceno vše včetně řeči a přisouzeno štěstí na celý život. V této pohádce je tedy odnětí řeči symbolickým trestem za zatvrzelost: projevená lítost a vůle k vykročení ze stavu viny „zakletí" uvolňují a dávají schopnosti řeči (a šťastného života) znovu nečekaně ožít.

I ve Starém zákoně bývá lidské mlčení někdy chápáno jako výraz zatvrzelosti, odmítnutí vyznat se z hříchů: *Mlčel jsem a moje kosti chřadly, celé dny jsem pronaříkal. / Ve dne v noci na mně těžce ležela tvá ruka, / vysýchal mně mozek jako v letním žáru. // Svůj hřích jsem před tebou přiznal, / svoji nepravost jsem nezakrýval, řekl jsem: „Vyznám se Hospodinu ze své nevěrnosti." / A ty jsi ze mne sňal nepravost, hřích můj.* (Žalm 32, 3-5).

Je-li mučivě prožívaná vlastní pýcha překonána lítostí a pokorou, člověk je uzdraven a obrozen — jeho trápení končí a nastává „nový život". To je také zřejmě poselstvím parafrázované pohádky bratří Grimmů, plné starozákonních aluzí — ale s novozákonní hrdinkou, která tu — v úloze matky-pěstounky — stojí na místě starého Boha Otce, a po trestu „vyhnání z ráje" a mnoha pozemských strázních je svému „dítěti" ochotna odpustit a přijmout je zpět, projeví-li ovšem ono samo lítost a touhu po změně. Když oněmělá žena schopnost řeči nutně potřebuje, okamžitě jí nabude — aby mohla zvolat: *Ano, Maria, udělala jsem to!* Tím je navždy vysvobozena: z němoty a od všech strastí.

Připomeňme však ještě jeden typ „pohádky o mlčení". Vlastně to ani není pohádka v pravém smyslu slova, ale anekdotické vyprávění, pocházející též z Národních báchorek a pověstí B. Němcové. Nese název **Kdo snědl holoubátka?** a otázka položená v tomto názvu napovídá, o co se přeli dvě hlavní postavy, totiž švec a jeho žena. Švec zapírá, že tajně snědl holoubátka určená k nedělnímu obědu, a svádí tento čin na manželku. Hádají se, a nakonec se dohodnou, že oba dva okamžitě přestanou mluvit — a *který by dříve promluvil, na tom to zůstane, že holoubě snědl.*

Od té chvíle bylo v ševcově domě jako v hrobě. Mrzelo je to dost; ševcová nemohla se vadit a klevety vypravovat, ševci se zase stýskalo, že nemůže odpovídat a zpívat, i raději by její vádu byl poslouchal, než to mrtvé ticho snášel. Ale první slovo vyřknouti přece nechtěl jeden ani druhý.

Byl třetí den od té doby, co naposled spolu mluvili, když zastavil u domku kočár, sloužící skočil dolů a ptal se na cestu k městu. Již měla ševcová hubu otevřenou na odpověď, ale najednou zase sedla a jen ukázala rukou na stranu, kudy má jeti, a švec udělal to samé.

Sloužící přijda nazpět povídal pánovi svému, že jsou v chaloupce dva němí. Vtom vyběhne ševcová z chalupy, která si byla něco vymyslila, a leze k pánu do kočáru, dávajíc na srozuměnou, že mu cestu ukáže. Pán udělal místo, kočí práskl do koní, a již ujížděli.

Tu křičí švec z okna: „Ženo, ženuško, neodjížděj a odpusť mně, já snědl holoubátka!"

Žena se dala do smíchu, a nyní teprv pánovi celou historku pověděla. Pán se srdečně zasmál a dal ševcové dukát, aby si koupila jiná holoubátka; z těch nedostal ale mlsný pan manžel ani na zub.

Zde tedy funguje „mlčení" rovněž v souvislosti se zapíráním viny, i když trochu jinak než v křesťanské pohádce o Mariině svěřenkyni. Nicméně i švec „mlčí" — a před nezasvěcenými předstírá němotu — jen proto, že se nechce přiznat ke svému provinění.

Vykřikne pak až v prosbě za odpuštění, když se ho zmocní strach z toho, že ho jeho žena opouští: tehdy i z něho (tak jako z královny zapírající odemčení třinácté komnaty) spadne krunýř zatvrzelosti a on bez ohledu na důsledky promluví, aby zachránil to, co považuje za nejcennější.

Co má tedy větší hodnotu, mlčení — nebo (pro)mluvení? — Jen člověk velmi nezkušený by čekal jednoznačnou a jednoduchou odpověď. Vždyť nesporné je pouze to, že všechno má svůj čas — i v Bibli stojí, že je *čas mlčet i čas mluvit* (Kaz 3,7) — a že má také všechno nejméně dvě stránky. Už to, že partneři v komunikaci jsou vždycky aspoň dva, znamená, že se tu může střetnout nejméně dvojí psychologické založení a dvojí, třeba vzájemně neslučitelná, etická kritéria: a také komunikační záměry a momentální očekávání partnerových reakcí mohou být značně nekompatibilní.

Pro **Shakespearova krále Leara** je například chování jeho třetí, dosud nejmilejší dcery nepochopitelné a zraňující: zatímco dvě starší sestry dokážou najít mnoho lichotivých slov, aby otci předvedly velikost své lásky k němu, ona o svém citu mluvit neumí a nechce. *Miluj beze slov,* komentuje proud slov své sestry Goneril, a posléze uvažuje: *Vždyť vím, že moje láska má větší váhu než má řeč!,* Learova tragédie se začne odvíjet právě od chvíle, kdy se nechává oklamat pouhými slovy, nechápaje, že jimi se velikost lásky neměří. To pozná až na konci strastiplné životní pouti, kdy ho „výmluvné" dcery zradí, zatímco ta kdysi mlčící, zapuzená, se zachová jako milující dítě.

Na slovích málo jest bez skutkův; Slova s větrem pominú, přizvukuje lidová moudrost. Vědouc, že někdy je „slovo včas a k místu" činem velmi vzácným a prospěšným — přesně tak, jako jím jindy bývá zase naopak mlčení.

Irena Vaňková

Texty pohádek B. Němcové jsme citovali podle vydání z r. 1953, Morgensternovy básně podle vydání Christian Morgenstern, Beránek měsíc. Přeložili, vybrali a komentovali J. Hiršal a B. Grögerová. Praha 1990

Film:

Pohyby doktora Caligariho

Doktor Caligari přichází na radnici, aby získal povolení vystoupit na tržišti se svou zvláštní atrakcí, náměsíčníkem Cézarem. Mocný úředník sedí, nedosažitelný, u groteskně vysokého stolu. Caligari se uklání, uctivě smeká cylindr a potom pokorně čeká na lavici u zdi, celý schoulený do sebe. Když vstane, přibližuje se k úředníkovi malými, pomalými krůčky, shrbený a natočený bokem. Ostře vyzván, aby dále čekal, Caligari znovu usedá jako ponížený žadatel, ale způsob, jakým v ruce svírá hůl, dává tušit, že úředník na své arogantní chování doplatí.

Na tržišti: Caligari vychází ze svého stanu a snaží se upoutat pozornost kolemjdoucích. Nyní stojí vzpřímeně, mohutně mává zvoncem, rozmachuje se paží s hůlkou a rozvinuje

plakát, na němž je zobrazen náměsíčník. Pak se uklání, široce roztahuje paže a kývá jimi, aby do stanu přilákal co nejvíce návštěvníků. Na jevišti Caligari oběma rukama ukazuje na skříň ukrývající náměsíčníka, mluví o něm a zdůrazňuje svá slova razantními gesty. Konečně se v mírně pokrčeném postoji pozvolna blíží k Cézarovi.

Cézar velmi pomalu otevírá oči, které potom zůstávají nehybné a široce rozevřené. Postupuje trhavými kroky vpřed, ruce s roztaženými prsty strnule vytrčeny. Caligari ostražitě přihlíží a pak rázným pohybem hůlky Cézara zastaví. — Cézar je připraven odpovědět zájemcům na jejich otázky, předpovědět jim budoucnost.

Dopředu se dychtivě tlačí student Alan. Jeho přítel se ho snaží zadržet, vztahuje k němu ruce, ale marně. „Jak dlouho budu žít?" ptá se Alan. — „Do úsvitu," zní Cézarova odpověď. Alan zakolísá jako po ráně palicí, otřásá se hrůzou, maje oči vytřeštěny a ústa rozšklebena. A my, diváci, si už můžeme být jisti tím, že proroctví se vyplní.

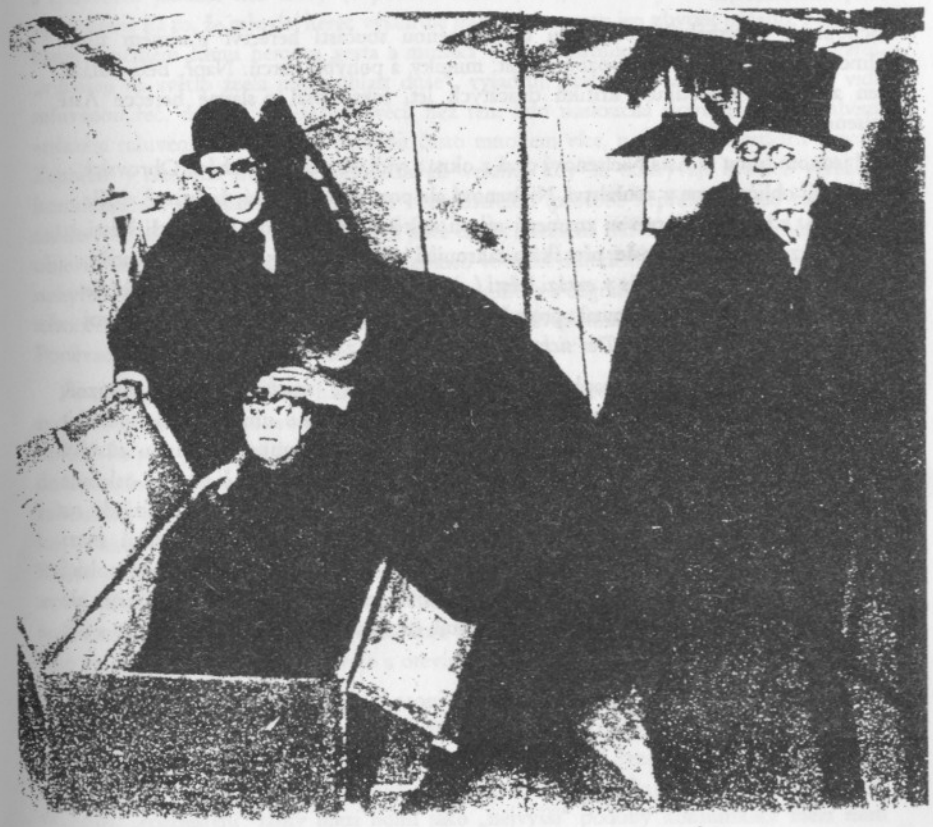

Ti nemnozí, kteří mají zálibu v něčem tak beznadějně zastaralém, jako je němý film, vědí, o čem byla v předchozích odstavcích řeč: byl to — nutně nedokonalý — pokus o popis mimiky, gest a pohybů postav v několika scénách proslulého německého expresionistického filmu *Kabinet doktora Caligariho* z roku 1919.

Ti, kdo pozorně zhlédli alespoň malou kolekci němých filmů, také vědí, že to, čemu většinou říkáme neverbální komunikace, v nich získalo velmi důležité postavení. Za situace, kdy verbálního jazyka bylo možno užívat jen v omezené míře (s titulky se muselo šetřit, jinak hrozilo, že z obrazu bude jen pohyblivá ilustrace k nápisům), se právě neverbální komunikace, která se mohla organicky zapojit do obrazu, nabízela jako vhodný prostředek pro vyjádření významů, jež bylo potřebné sdělit: gesta, mimika, pohyby a pozice těla, pohledy a výraz očí, odstup mezi postavami, to vše se stávalo důležitou pomůckou napomáhající publiku porozumět filmovému ději. Neverbální sdělování, probíhající mezi postavami navzájem i mezi postavami a publikem, mělo pochopitelně svůj základ v tom, co diváci znali z každodenní reality, mnohé prvky byly ovšem výraznější a schematičtější, a tak jednoznačnější.

Schopnost neverbálního sdělování byla ceněnou součástí herectví v němém filmu a filmoví kritici psali obsáhlé rozbory gest, mimiky a pohybů herců. Např. Béla Balázs, jeden z vůdčích teoretiků a kritiků dvacátých let, takto psal o slavné herečce Astě Nielsenové:

„V jednom filmu se Asta Nielsenová dívá z okna a vidí, že někdo přichází. Obrovský úlek, její obličej strne v zoufalství. Nielsenová ale pozvolna poznává, že špatně viděla a že ten, kdo se blíží, pro ni znamená nikoli neštěstí, nýbrž naopak největší štěstí. A výraz zoufalství se pomalu, přes škálu zahrnující váhavé pochyby, úzkostnou naději, opatrnou radost, proměňuje v extázi štěstí (...). Vidíme, jak se jednotlivé rysy obličeje kolem očí a úst uvolňují a pomalu proměňují. Snad minutu sledujeme organický **vývoj jejích pocitů** a nic jiného." *(Der sichtbare Mensch,* 1924; zvýraznil Balázs)

Když po nástupu zvuku zaplavila film mluvená řeč, zmizela potřeba výrazné, významotvorné mimiky a gestikulace; a toto dříve obdivované umění začalo působit nepřirozeně a směšně. Ve zvukovém filmu už neverbální komunikace většinou zůstává prostředkem podřízeným komunikaci verbální, který doplňuje, posiluje či naopak oslabuje to, co bylo vyjádřeno řečí. Ale občas přece najdeme výjimku, kdy se musíme soustředit na neverbální sdělování, chceme-li filmu porozumět. Tak pro pochopení vztahů mezi postavami ve filmu Miklóse Jancsóa *Ticho a křik* (1968) — jak přesvědčivě ukázala polská badatelka Alicja Helmanová — je potřebné sledovat nejen to, co postavy říkají, ale především to, jak se rituálně pohybují a gestikulují, jak zachovávají vzájemný odstup a jak tento odstup porušují.

Petr Mareš

Několik poznámek k tichu a mlčení ve filmu

Poslední díl seriálu o dějinách evropské kinematografie *Jiný Hollywood* zachycuje období nástupu zvuku. Po mistrovských dílech švédské školy, německého expresionismu a francouzského „impresionismu" je všechno náhle zcela jinak: film jakoby „těžkne", jeho vlastní řeč je topornější. Dominance slova podlamuje jeho vizuální hudebnost a poetičnost, vede k potlačení filmové osobitosti. Filmoví teoretici se k okamžiku, kdy film promluvil, vracejí stále znovu a kladou si stejnou otázku: co bylo ztraceno? Americký filozof Stanley Cavell dospívá k jednoznačnému závěru, že zavedení zvuku definitivně zničilo bezprostřední naléhavost filmové výpovědi, a rezignace na tuto naléhavost že měla za následek vzrůstající nepochopení světa.

Ptejme se nejprve, v čem spočívala ona bezprostřední naléhavost výpovědi, která měla být údajně ztracena. Němý film zvýrazňuje drama lidské existence přinejmenším ve dvou směrech. Především tím, že nejzávažnější otázky vyjadřuje spíše mimikou, gestikulací a způsobem jednání než slovy (v podobě mezititulků). Filmový teoretik Béla Balázs upozorňuje na to, že mluvící herec vyjadřuje mimikou a gesty jen **zbytek** něčeho. Naproti tomu v němém filmu hercova gesta a mimika (včetně mimiky a výrazu mluvící tváře) „vynášejí na světlo zcela jinou oblast duše", vyjadřují zcela jiný smysl: „Ten, kdo vidí mluvenou řeč, doví se docela jiné věci, než ten, kdo naslouchá slovům. I při pouhém »němém mluvení« mohou ústa naznačit často mnohem více, než mohou vyjádřit slova." Zejména v mezních situacích mezilidských vztahů, kdy se odkrývají hranice verbální komunikace a „bezmoc" slova, je ona bezprostřední (protože nepřeložená do řeči slov) naléhavost sdělení zvlášť zřejmá. A pak ještě druhý, neméně důležitý moment: němý film objevil také význam **viditelných** věcí. Zatímco ve světě mluvícího člověka jsou **němé** věci nehybnější a bezvýznamnější než člověk, jsou odsunuty a degradovány, „ve společně sdílené němotě se stávají s lidmi téměř homogenní a získávají tím na životnosti a významu. Poněvadž nemluví méně než lidé, říkají právě tolik."

Po nástupu zvuku došlo k hluboké proměně mezi obrazem a slovem; vrstva obrazová ztrácí ve filmovém textu svou dosavadní hegemonii a slovo triumfuje — na úkor filmu jako umění. Po této počáteční fázi však slovo postupně ztrácí svůj primát a film znovu hledá (a dodejme, že nalézá) svou cestu k tichu a mlčení, k **bolesti** ticha a mlčení. K té bolesti, jakou zakoušíme například s Johanem a Almou, postavami Bergmanovy *Hodiny vlků*, ve chvíli, kdy Johan během nočního bdění vezme do rukou hodiny a začne odměřovat minutu. Béla Balázs oprávněně tvrdí, že „znázornění ticha patří k nejvlastnějším dramatickým účinkům zvukového filmu. Ticho neumí podat žádné jiné umění. Ani malířství, sochařství, literatura, ani němý film." V tichu se nejen umocňuje osamocenost lidí, ožívá v něm také svět věcí, jako by „věci spouštěly svoje závoje a otevíraly na nás oči".

V proslavené závěrečné sekvenci Antonioniho *Zatmění*, kdy místo očekávané schůzky milenců kamera bloudí po místech jejich dřívějších setkání, tichý svět věcí jako by se světa lidí zmocnil. „Prázdné" obrazy pustých míst demonstrují rezignaci na lidskou touhu polidštit svět, odevzdání se jeho ne-lidské, a tedy řeči se vymykající a člověka přesahující věcnosti, „rozpuštění" lásky mezi lidmi jako „nejvyšší" podoby komunikace mezi nimi

v osudově lhostejném, němém světě věcí. Ale takové ticho, jež je důsledkem vyhasnutí veškeré komunikace, výrazem rezignace na hledání smyslu tohoto světa, a naopak otevření se všemu neznámému, ležícímu za hranicemi skutečnosti vyložitelné pomocí slov, prostřednictvím řeči, takové ticho pochopitelně zneklidňuje. Pro promítače v jednom newyorském kině byl prý závěr *Zatmění* natolik deprimující a rušící ve své „ne-lidské" prázdnotě, že jej prostě ustřihl...

Mlčení v současném filmu není na rozdíl od filmu němého způsobeno technickými důvody: na pozadí děl mluvícího filmu, v nichž se slovo vyskytuje zcela pravidelně, se stává významotvorným činitelem. Mlčení v zvukovém filmu je výsledkem nikoli neschopnosti mluvit, ale vůle nemluvit. Odhlédneme-li od filmů, v nichž je mlčení, resp. absence verbální komunikace stylisticky ozvláštňujícím prostředkem (srov. např. *Tančírnu)*, pak mohou postavy ve filmu mlčet z několikerého důvodu. Spoluutvářena mlčením je především komunikační situace, kdy postavy spolu mluvit nechtějí, neboť si již nemají co sdělit. Možnost dorozumění a vzájemného porozumění již neexistuje... Myslím na vyčítavé spolu-mlčení milenců na začátku *Zatmění*, těsně předtím, než žena muže definitivně opustí. Dorozumění prostřednictvím řeči je nemožné také v situaci, kdy postavy neznají nebo nesdílejí kód.

Werner Herzog ve svém filmu *Každý pro sebe a bůh proti všem aneb Záhada Kašpara Hausera* — osobité rekonstrukci příběhu mladíka, který až do svých šestnácti let žil připoután v temné místnosti, bez styku s lidmi, bez nejmenší představy o světě — zachycuje dramatický proces Kašparovy výchovy, přizpůsobování normám a konvencím společnosti, osvojování si modelů chování i kódu — řeči. Ale stejně jako násilný pokus o integraci destruuje psychickou integritu lidského jedince, tak také Kašparem osvojená lidská řeč ve chvílích nejhlubšího zoufalství přechází v neartikulované, nesrozumitelné skřeky. Ve filmu nalézáme dostatek příkladů pro nedostatečnou „nosnost" verbální komunikace v situacích citově exponovaných, v neočekávaných konfliktech, těžkých psychických stavech, kdy lidé obyčejně „ztratí řeč", „nenalézají slova" apod. Kachyňův *Kočár do Vídně* nebo Vláčilův film *Adelheid* tematizují již zmíněné nesdílení kódu, jazykovou bariéru mezi postavami, která v obou případech ještě umocňuje nedůvěru a nenávist vyrůstající z příslušnosti k nepřátelským národům. Po neúspěšných pokusech o porozumění prostřednictvím řeči se ze spolu-mlčení, samoty a bolesti rodí náhlé a křehké srozumění.

Postavy si mohou řeč také zapovídat, zříkat se jí — jako Tarkovského Andrej Rublev, který si mlčení ukládá jako trest za zabití, nebo herečka v Bergmanově *Personě*, jež zřeknutím se řeči manifestuje své odmítnutí spoluúčasti na dění okolního světa. Vzdání se řeči jako součásti masky a role, jež jsou nám ve světě přiděleny, se později paradoxně proměňuje v mlčení agresivní, v „komunikační" prostředek násilí a nástroj krutosti ve vztahu k partnerce, která je nucena mluvit, a tím se odhalovat, obnažovat svou duši. A tak se stávat slabší. Nesčetněkrát film tematizoval mlčení, k němuž se filmové postavy uchylují ve chvíli, kdy si uvědomují nedostatečnost jazyka, který má sloužit k předávání informace o subjektivních pocitech, stavech... Selhávají především všechny pokusy o verbální komunikování citů, slovní sdělení druhému se ukazují jako nespolehlivá, matoucí... Vzdání se řeči je důsledkem vědomí, že to nejpodstatnější je pomocí slov a řeči pojmů nesdělitelné. Na významu tak přirozeně nabývají prostředky komunikace neverbální: mimika, gesta,

výraz tváře, pozice těla... A také „řeč" hudby. Když Werner Herzog mluví o filmu jako o umění neliterárním, má na mysli prioritu vizuálního kódu, „rodícího" se z hudby, kterou ve stopách romantiků pojímá jako nejvyšší prostředek porozumění; přitahuje ho především její schopnost sdělovat to, co nelze vyjádřit slovy.

Bergmanovo *Mlčení* už svým titulem předznamenává stejné téma. V pomyslném městě Timoka se mluví jazykem, jenž je pro trojici protagonistů, kteří do města přijíždějí, nesrozumitelný. Ester — povoláním překladatelka — se marně snaží o dorozumění v několika jazycích. Ve chvíli, kdy poslouchá v rádiu koncert z díla J. S. Bacha, vstupuje do pokoje starý číšník. Povzbuzena jeho zájmem o hudbu se ještě jednou pokusí o dorozumění:

> Ester (tiše): *Jak se to řekne? HUDBA?* — Číšník (s úsměvem): *Musika! Musike.* — Ester: *Sebastian Bach.* — Číšník (spokojeně): *Sebastian Bach.* (Horlivě přikyvuje.) *Johann Sebastian Bach.*

Zde nejde jen o to, že výrazy *musika* a *Bach* plní v tomto kontextu roli slov univerzálních, všeobecně srozumitelných. Bergmanovo poselství je hlubší. Je to poselství o síle hudby jako „řeči" univerzálnější než řeč verbální.

Jestliže literatura je nucena mlčení stylizovat poněkud těžkopádně prostřednictvím grafických prostředků (tři tečky, pomlčka, několik pomlček apod.), filmové mlčení se nás dotýká nezprostředkovaně, a proto intenzivněji. Jestliže bytí literatury je podmíněno existencí jazyka, film naopak v této „pauze", kdy se mlčí, znovunalézá svou vlastní „řeč" obrazů a hudby, to specificky filmové, co se vymyká slovnímu popisu a jímž se významové pole otevírá doširoka, ba do nekonečna.

Petr Málek

Hudba:

Jak mluví (a nemluví) dirigent

V úvodu televizního pořadu *Umění dirigování* (ČT 1, 10. 9. 1994) se dirigent John Eliot Gardiner projevil jako laický lingvista, když uvedl: „Myslím, že anglické slovo *conductor* 'vodič' [9] má velký význam, protože představa proudu, přelévajícího se z jedné sféry do druhé, je významnou součástí dirigentova umění a řemesla." John E. Gardiner tu narazil na zajímavý problém, tj. na problém komunikace dirigenta se členy orchestru. Jak vlastně tato komunikace probíhá?

Na prvním místě je samozřejmě komunikace verbální, při níž dirigent objasňuje svou hudební představu. Nejpřesnějším jazykovým vyjádřením je užití některého z italských hudebních výrazů pro dynamiku a rytmus, jako např. *legato* (vázaně), *crescendo* (zesilovat), *allegro* (rychle) atd.: *to crescendo přichází uprostřed taktu, ne na začátku, bylo by to moc brzy* (Wilhelm Furtwängler), nebo *tyto tři takty jsou poco meno* (Petr Vronský). Vyloučeny však

[9] přesně *current conductor* 'elektrický vodič'

nejsou ani další jazyky, zejména angličtina. Tak se třeba dirigent může vyjádřit: *čela hrají hódně slóuly* (pokud čtenář neidentifikoval, jde o anglické adverbium *slowly* — pomalu).

Komunikace dirigenta s orchestrem na jazykové rovině se často opírá o obrazné vyjádření, kterým se dirigent snaží u hráčů orchestru vyvolat určitou náladu nebo atmosféru, například *je to tiché, ale za tím je cosi zlověstného a ohromného* (John Barbirolli), *nepřehánějte to, musí to být melancholické* (Furtwängler) nebo *začněte zpívat* (Bruno Walter), popřípadě *vojáčci, pochod vojáčků* (Vronský).

Od čistě verbální komunikace může dirigent plynule přecházet ke komunikaci neverbální. Jistým mezistupněm jsou tu imitace hudebních úseků z existujících i neexistujících, tj. dosud tvořených hudebních děl. Kvality těchto imitací se plynule pohybují od přesně intonované melodie přes transpozici do dirigentovy hlasové polohy, přibližný obrys melodie, reprodukci pouhého rytmu až k podřízení imitace tónovému průběhu slovní výpovědi. Například Antonín Dvořák předepsal v Symfonických variacích (takt 25, variace I) houslím, flétnám a pikole

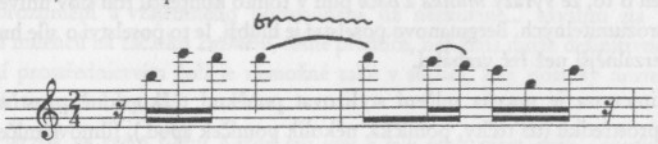

Když si toto místo přál na zkoušce zopakovat Petr Vronský, předvedl svou představu tím, že řekl

tajija trrrrrrrrrrrrrrrrrrr tyjatatata

Hlavní část komunikace mezi dirigentem a členy orchestru však probíhá právě neverbálně. Bruno Walter popisuje předpoklady dirigentovy osobnosti takto: „Jednou z hlavních otázek je, jak jednat s osobami, jak jednat s lidmi, jak ovlivňovat hudebníky slovem, **gestem** nebo **pohledy**" — zvlášť pohled má nezastupitelné místo. Také dirigent Oliver Knussen přiznává, že „každý dirigent, s nímž hovoříte, polovinu toho, co dělá, dělá očima". Tak například dirigent Artur Nikisch prý užíval úsporných pohybů taktovky na úrovni obličeje, a tím hráče nutil, aby se mu dívali do očí. U jiných dirigentů může hrát rovněž svou roli razance jednotlivých pohybů, gest a celkový výraz tváře (zachmuřenost, úsměv apod.). Klarinetista Jack Brymer ve své charakteristice dirigenta zabíhá až do oblasti psychologické, když říká: „Jsem přesvědčen, že dirigenti jsou opravdu telepatičtí."

Kombinace všech těchto typů komunikace pak skládá plastickou mozaiku, na jejímž pozadí vzniká vždy svébytná interpretace hudebního díla. A jakému typu dávají hudebníci přednost? Dejme opět slovo dirigentu Knussenovi: „Orchestrální hráči nemají rádi dirigenty, kteří moc mluví. Rozhodně se jim líbí víc, mluví-li dirigent během hry, než když musejí poslouchat a nehrají."

Výroky cizích dirigentů jsou citovány podle výše uvedeného televizního pořadu, výroky P. Vronského podle autentických nahrávek na zkouškách se Státní filharmonií Brno.

Renata Blatná

Jak jsem komponoval své „Podivné lásky"

Na záložce stejnojmenného románu, který vyšel v roce 1988, jsou tato vstupní slova: „Ústřední postavou nové knihy Jiřího Muchy je předčasně zesnulá skladatelka Vítězslava Kaprálová (1915-1940), také Bohuslav Martinů a přirozeně rovněž sám autor a další mladí intelektuálové, zdržující se před vypuknutím druhé světové války v Paříži. Na pozadí reálných lidských vztahů sledujeme dramaticky rostoucí napětí doby, kdy každý z nich aktivně hledal vlastní stanovisko k právě probíhajícím událostem."

Tuto stručnou noticku doplňme aspoň těmito nutnými údaji: Jiří Mucha, syn slavného malíře Alfonse Muchy, se stal nedlouho před smrtí Vítězslavy Kaprálové jejím manželem, a Kaprálová, která před válkou obdržela stipendium do Paříže, byla nejen žačkou Bohuslava Martinů, ale posléze i jeho důvěrnou přítelkyní. Odtud název Podivné lásky.

Jelikož jsem Muchu znal osobně — stejně tak mladou Kaprálovou a jejího otce (který byl spolužákem mého otce v kompozici u Leoše Janáčka), a protože Martinů byl mým velkým vzorem už od počátků mých skladatelských pokusů — četl jsem knihu s velkým zaujetím i osobním porozuměním. A hned při čtení prvních kapitol jsem věděl, že se s dílem musím vyrovnat i hudebně. K tomu mi napomohla skutečnost, že dobrou třetinu knihy tvoří doslovné citáty dopisů mezi hlavními aktéry a citáty z jejich deníků. Vzpomínám si, že při čtení jednoho dopisu Bohuslava Martinů (psaném těsně po Mnichově) jsem si text všechno se boří, všechno se hroutí — jako domek z karet *zpíval a potom jsem celý dopis převedl do not. Tehdy jsem se rozhodl definitivně: zhudebním některé vybrané dopisy. Nejprve jsem pomýšlel na písňový cyklus s průvodem klavíru, kde by výběr dopisů byl zcela nezávazný. Později jsem dospěl k názoru, že cyklus by měl někam směřovat a měl mít nějaký děj.*

A také hned jsem našel obsahový klíč, který byl nasnadě: vybrané dopisy směřovaly od milostně roztoužených po dopisy nostalgické až tragické, aby — na vrcholu díla — byly nahrazeny už jen citáty z Muchova deníku, které popisují Umírání *a* Pohřeb *Vítězslavy Kaprálové. V Muchově knize mne však zaujaly i dětské verše Kaprálové (Mucha je na různých místech v knize cituje), jejichž repliku pak psala Kaprálová ještě v nemocnici na smrtelném lůžku. I ty jsem se rozhodl zhudebnit a zařadit je — jako dramatický kontrast — mezi blok milostných dopisů a závěrečné* Umírání *a* Pohřeb. *Tuto část jsem nazval* Dětské hrátky.

Zastavme se však u postupu, jak jsem jednotlivé dopisy zhudebňoval. Přirozeně jsem je nemohl citovat tak, jak byly napsány: Nebyly přece ani určeny ke zveřejnění! Krátil jsem je, někde spojil dva v jeden celek, jinde jsem si jen vybíral pozoruhodná místa. V žádném případě jsem ale vlastní texty neupravoval! Také jsem — u každé ze tří postav — vybral vždy nějaký typický úryvek, který jsem pak nechal zazpívat bez doprovodu orchestru (jako jakýsi „leitmotiv") vždy v úvodu dopisu (říkal jsem tomu „vytknul jsem to před závorku"): Tak Martinů například zanotuje Co ty, písničko, co ty děláš, že mně o sobě zprávu nedáš? *(Martinů říkal Kaprálové Písničko), Mucha má překrásný text* Chodím jako slepý *a stejně pozoruhodné je i Kaprálové* Bolest je dobrý hnůj. *To jsou opravdové perly, které byly v dopisech obyčejně zasuty okolními banalitami — u Kaprálové (kde práce s dopisy byla nejobtížnější) pak spoustou euforických výkřiků* (tvá žabulena, horké noci na jihu *etc.), kde mi zhudebnění nepřišlo ani chvíli na mysl. A i když objektivně musím říci, že nejlépe se*

zhudebňovaly dopisy Muchovy (byl to talentovaný literát; některé z nich jsou opravdové básně: Vítko — proč tolik slov? Slova, ta jsou jako měna; musí mít zlaté krytí), *nejbližší mi byly texty Martinů. Přesto hudebně mi v melodice nejlépe vyšla místa v dopisech či verších Kaprálové — jako*

ale teď — zase pláču — proč to nemůže být jako loni? Ach — struna ladění nechytá.

To bylo pro mne velice inspirativní a taky jsem se i já sám vrátil do svého mládí, plného citových zmatků.

Ale ještě jedna věc je v mé verzi Podivných lásek *velmi důležitá, a to kompoziční struktura, tedy výstavba díla jako celku. Při komponování „erbenovských" kantát* (Vrba, Polednice, Štědrý den, Vodník) *byla realizace baladických textů v podstatě jednodušší: v jednotlivých baladách je přímá řeč jednajících postav (např. vodník, matka, dcera), ale i řeč „autorská". Tuto řeč, popisující děj, jsem přidělil smíšenému sboru, hlavní postavy pak zpívali sólisté. Čím se tento typ kantáty lišil od obdobných děl třeba Antonína Dvořáka či Vítězslava Nováka (oba zhudebnili* Svatební košile), *byl vypravěč — recitátor, který v některých místech přejímal funkci sboru a mluveným slovem tak odděloval souvislý hudební tok skladby.*

Tak tomu ale nebylo v případě Podivných lásek. *Měl jsem šest samostatných a ucelených částí, a to komponovaných výhradně pro sólisty s průvodem orchestru (účast sboru jsem zcela vyloučil). Potřeboval jsem proto nějakého „komentátora", který by obsah dopisů nějak osvětloval a hlavně samotné dopisy odděloval, aby nenavazovaly jeden na druhý. A tak jsem připadl na možnost, že komentátorem může být samotná hudba, která bude mezi jednotlivé zpívané dopisy, básničky či deníky vstupovat toliko zvukem orchestru. Vznikla část nazvaná* Pařížský valčík, *kterou celou skladbu zahajuji a která navozuje atmosféru pohody a radosti po příchodu Kaprálové do Paříže. Tento valčík má několik variací — jak se situace osobní i veřejná dramatizuje a komplikuje, tak se původní optimismus valčíku hroutí, melodika i harmonie se „křiví", až v posledním vstupu před částí* Umírání *se úplně rozloží do tónového chaosu. Tím vznikl rozsáhlý celek, pro nějž jsem namísto tradiční „kantáty" zvolil název „dramatické scény".*

Skladba byla provedena v premiéře Státní filharmonií Brno pod taktovkou Petra Vronského v roce 1990, se sólisty Annou Kratochvílovou (Kaprálová), Zdeňkem Šmukařem (Mucha) a Pavlem Kamasem (Martinů). Skladbu natočil jak rozhlas, tak televize.

Těžce nemocný Mucha se již premiéry nezúčastnil, ale viděl skladbu ze záznamu. Velice ocenil dramaturgii díla, hudebně pak nejvíce zpracování textů Kaprálové. Jako P.S. dávám ještě k dobru, že určitým zážitkem bylo pro něj i „patření na sebe sama".

Pavel Blatný

Verbální a neverbální prostředky v komunikaci neslyšících

Gesta, mimika — a dorozumívání neslyšících

Neslyšící Češi se při rozhovorech mezi sebou vyjadřují nápadně jinak než Češi ostatní: především pohyby rukou a obličejových svalů, také ještě pozicemi hlavy a horní části trupu. Náhodný a nezasvěcený pozorovatel takové komunikace bývá obvykle nakloněn názoru, že neslyšící užívají k dorozumění hlavně gest a mimiky, tedy prostředků komunikace neverbální. Soustavnější pozorování a analýza komunikace neslyšících ale ukázaly něco jiného: prostředky, které neslyšící ke komunikaci využívají, jsou s neverbálními gesty a mimikou příbuzné jen na první pohled, svou podstatou jsou od nich odlišné a srovnatelné jsou naopak s prostředky těch jazyků, kterých užívají lidé slyšící.

Takový pohled na dorozumívání neslyšících je ale poměrně nového data (a ani dnes není přijímán všeobecně a bez výhrad). Ještě lingvisté 1. pol. 20. stol., např. E. Sapir a L. Bloomfield, považovali — ve 20. a 30.letech — znakování „skupin hluchoněmých" za cosi srovnatelného s gestikulací trapistických mnichů (kteří složili slib mlčení) nebo s jazykem gest severoamerických Indiánů, a charakterizovali je jako silně závislé na konvencích mluvené řeči. A ještě v r. 1957 píše psycholog H. Myklebust ve své *Psychologii hluchoty*, že „manuální znakový jazyk" užívaný neslyšícími je jazyk ideografický, více „obrázkový" a méně symbolický než jazyky mluvené, ve srovnání s nimi že postrádá „preciznost", „jemnost", „pružnost", a musí být tedy považován za něco míň než ony. Člověk užívající tohoto jazyka nikdy nenaplní všechny lidské možnosti — tvrdí Myklebust — a je proto „méně lidský".

Průlom do názorů na dorozumívání neslyšících a na neslyšící vůbec lze přičíst až studii amerického jazykovědce W. Stokoea *Struktura znakového jazyka. První lingvistická analýza amerického znakového jazyka* (New York 1960). V ní se ukazuje, že komunikace neslyšících je vedena ve skutečném jazyce (nejde tedy jen o nějaké nahodilé posunkování), a tento jazyk že má obdobné vlastnosti jako jazyky slyšících lidí, jazyky audioorální. I když se od nich liší tím, že existuje jinak („vidí se" a „ukazuje", je vizuálněmotorický), je s nimi strukturně a funkčně srovnatelný.

Za největší přínos Stokoeovy studie se obvykle považuje to, že ukázal a doložil, že i znakový jazyk má — stejně jako všechny jazyky světa — tzv. dvojí členění (dvojí artikulaci): v souvislém toku znakování („mluvy") se i v něm vyděluje rovina nejmenších jednotek významu (tzv. znaků, stojících na úrovni slov, a morfémů). Ty jsou pak dále rozložitelné na jednotky nižší, které samy o sobě význam nenesou (dokážou ale význam „vyšších" celků rozlišit) — jejich kombinací ovšem lze vytvářet, „skládat", další a další znaky nové. Není nijak zvlášť podstatné, zda tyto nejmenší jednotky označíme jako cherémy (Stokoeův termín odkazoval k řeckému *cheir* — ruka) a nauku o nich jako cherologii, nebo, tak jak je to běžnější v současnosti, jako fonémy (a fonologii). Podstatné je spíše zjistit, jaké jednotky tohoto druhu se v (konkrétním) znakovém jazyce vyskytují, vystihnout jejich povahu, charakterizovat systém, který utvářejí.

Stokoe důkladně popsal, jak se v americkém znakovém jazyce na rozlišování významu podílí místo, kde je znak artikulován, tvar ruky, která artikuluje, a její pohyb. Pozdější

jazykovědci považují za stejně důležitou ještě orientaci dlaně ruky a orientaci prstů vzhledem k tělu a vzájemnou pozici rukou (pokud je znak artikulován dvěma rukama). Protože znakový jazyk neexistuje v psané podobě a protože jeho výzkum vyžadoval nějakou jeho fixaci, propracoval Stokoe i způsob grafického záznamu znaků. K tomu účelu vypracoval systém symbolů, které „zapisují" místo artikulace znaku, tvar artikulující ruky i typy pohybu. Jeho systém, rozšířený o symboly postihující orientaci dlaně a prstů a symboly zapisující vzájemnou pozici rukou, se pro výzkumné účely používá dodnes. Použit ovšem může být i při výuce znakového jazyka: z vlastní zkušenosti vím, že konvencionalizovaný, ustálený zápis jednotlivých složek znaku pomůže podobu znaku vybavit spolehlivěji než jakýkoli zápis „slovní".

Tím, že může být takto (systémově) analyzován, se znak (nejmenší součást znakového jazyka, která nese význam) liší od gesta — a znakový jazyk je pak něco zcela jiného než „jazyk gest" (tak jak o něm čteme např. u Bloomfielda). Jiný je ovšem ještě v dalším ohledu: s výrazy produkovanými rukama, manuálně, se v znakových jazycích spojuje navíc (více či méně pravidelná) nemanuální aktivita (zvl. mimika a pozice a pohyby hlavy a horní části trupu). Ta může být přímo součástí znaku, tedy součástí plánu lexikálního, hlavně ale funguje jako prostředek gramatické stavby znakového jazyka (rozlišuje např. otázky zjišťovací a doplňovací, vyděluje věty vztažné, liší jednotlivé typy příslovečných určení, je jedním z prostředků vyjádření shody atd.).

Způsob existence a využití manuálních a nemanuálních prostředků jsou rysy společné všem znakovým jazykům. Jinak je ovšem každý znakový jazyk jiný a představy o existenci nějakého znakového jazyka univerzálního bývají označovány — i samými neslyšícími — za mylné (s tím ovšem, že i tady platí to, co platí obecně: každý člověk, slyšící či neslyšící, se v konkrétní komunikační situaci a hlavně o konkrétních věcech „domluví" i v zemi, jejíž jazyk neovládá, „rukama"). Ovšem skutečnost, že dorozumění „přes hranice" je asi snáze uskutečnitelné v znakovém jazyce než v jazycích mluvených, nelze úplně popřít: několikrát jsem byla svědkem toho, jak např. mladá česká neslyšící, původně vyučená švadlena, komunikuje bez potíží s postarší neslyšící anglickou vysokoškolskou učitelkou (a to zdaleka ne jen o konkrétních záležitostech spjatých s konkrétní komunikační situací); přitom ani jedna z nich neznala většinový jazyk země té druhé. Odborníci připisují tuto skutečnost tomu, že znakové jazyky sdílejí (ve větší míře než jazyky mluvené) řadu gramatických struktur a i způsoby, jimiž se tyto struktury realizují, a zčásti dokonce i slovní zásobu.

O českém znakovém jazyce toho u nás zatím příliš mnoho nevíme: naše lingvistika se o komunikaci neslyšících začala zajímat — podobně jako o jiné jevy okrajové, menšinové — až v posledních letech. Ostatně ani z jiných zemí, kde se znakový jazyk zkoumá víc než tři desítiletí, neznám souhrnnou práci, která by např. popisovala jeho gramatiku tak soustavně a v takové úplnosti, jak jsme na to zvyklí u jiných jazyků cizích — třeba u angličtiny, němčiny atd.; většina studií se obvykle zaměřuje na ty gramatické vlastnosti znakových jazyků, které jsou zvlášť nápadné a souvisí nějak s tím, že jde o jazyk vizuálně motorický.

Něco ale už přece jen o českém znakovém jazyce víme — pokud jde o jeho strukturu, pak spíše o jeho stránce fonologické a lexikální než o gramatice (už teď je ale zřejmé, že některé z gramatických struktur, které se pokádaly za typické např. pro americký nebo

britský znakový jazyk, najdeme i v znakovém jazyce českém). Základní představu máme o užívání českého znakového jazyka, o postojích, které čeští neslyšící k vlastnímu jazyku zaujímají, jakým způsobem ho poměřují s češtinou a jaké hodnoty oběma těmto jazykům připisují, jak se dívají na soudobý systém vzdělávání neslyšících. A snad máme alespoň přibližnou představu i o tom, jaký je vlastně svět, v němž neslyšící žijí: co všechno plyne ze skutečnosti, že to je svět bez významů nesených zvukem, tedy zcela jiný svět než ten „náš".

Alena Macurová

Něco (anebo všechno?) je jinak aneb o tlumočení z češtiny do českého znakového jazyka

Ani do znakového jazyka se nedá tlumočit mechanicky, „otrocky" (co slovo, to znak), i při tomto „zvláštním" tlumočení je třeba pochopit celou myšlenku a tu převést do jiného znakového systému jako celek. Chce-li tlumočník, aby mu neslyšící rozuměli, nevystačí samozřejmě pouze se znalostí jednotlivých znaků. Musí ovládat také gramatiku znakového jazyka. Ta ovšem u nás zatím nebyla popsána a z knížek se jí tedy naučit nelze. Jediný způsobem, jak si ji osvojit, je praxe (nejlépe dlouhodobý pobyt v komunitě neslyšících). Ne náhodou pochází naprostá většina tlumočníků znakového jazyka z rodin neslyšících — znakový jazyk si osvojovali od svých neslyšících rodičů.

Moje cesta k znakovému jazyku byla ale jiná. Do svých 25 let jsem se s komunitou neslyšících nesetkal a neznal jsem jediný znak. Vystudoval jsem speciální pedagogiku (tam jsem se učil, že znakový jazyk je přežitek a integraci neslyšících do společnosti škodí) a nastoupil do zaměstnání v Celopražské základní organizaci neslyšících tehdejšího Svazu invalidů. Vstoupil jsem tak vlastně do cizojazyčného prostředí — a byl jsem nucen se mu přizpůsobit (podobně jako Čech, který se přestěhuje do ciziny). V náplni práce jsem měl mimo jiné pravidelné organizování pobytových kurzů znakového jazyka (mimochodem štědře dotovaných Národní frontou), sám jsem se jich samozřejmě také účastnil a začal se učit. Znakový jazyk se mi od začátku hrozně líbil. K jeho studiu mě motivovalo i uznání mých nových přátel a jejich úžas, že ukazovat se může naučit i člověk, který nemá neslyšící rodiče. Učení samozřejmě nebylo snadné.

Zkušený tlumočník totiž musí ovládnout několik variant, „gramatik", znakového jazyka — rozlišeny jsou podle intelektové vyspělosti adresáta a jeho komunikačních dovedností (jde zejména o to, zda jako dominantní komunikační prostředek používá znakový jazyk, nebo češtinu). Pro tlumočení konferenční nebo televizní je zpravidla volena „gramatika" intelektově nadprůměrného neslyšícího, jehož dominantním jazykem je jazyk znakový.

Znakový jazyk se původně vyvinul jako jazyk dialogu, interakce neslyšících osob; a jako v každém dialogu, obrovský význam má kontext. Projevy monologické — třeba vyprávění nebo přednáška — jsou pro uživatele znakového jazyka něčím neobvyklým, historicky vlastně novým. To platí i o tlumočení. A vůbec historicky nejnovějším fenoménem je tlumočení televizní: od konferenčního se liší zejména absencí „živého" adresáta, neexistencí

zpětné vazby. Při jiném než televizním tlumočení tlumočník koriguje svou „gramatiku" podle očí svých neslyšících adresátů. V nich bezpečně čte, zda jeho projevu rozumějí, nebo ne. To v televizi nejde. Já to řeším tak, že si za kamerou představuji jednu konkrétní neslyšící osobu (jméno tady nechci uvádět), jakéhosi „ideálního" adresáta, a svůj projev přizpůsobuji právě jemu, tlumočím jakoby (jen) pro něj.

Při tlumočení zpravodajství v České televizi dostane tlumočník přesné znění zpráv předem. Někteří tlumočníci je raději dopředu nečtou, například proto, že je jejich znalost při simultánním tlumočení ruší. Jiní — já patřím mezi ně — si po zběžném přečtení ještě promyslí, co bude ve znakovém jazyce jinak. Zní-li český text např. *„Francie se nebude bát teroristických útoků a proti jejich strůjcům se rozhodně postaví", řekl poté Alan Juppé před poslanci Národního shromáždění,* bude tlumočník v znakovém jazyce ukazovat: FRANCIE PŘEDSEDA VLÁDA MLUVÍ PARLAMENT — FRANCIE NEBUDE STRACH — BUDE PROTI BOJ. Kdyby se zpráva přetlumočila slovo od slova, neslyšící by jí nerozuměli.

Zvlášť ve zprávách jsou někdy potíže s tlumočením vlastních jmen. Já je obvykle neuvádím, pokud jsou však pro zprávu podstatná, odhláskuji je prstovou abecedou. Pokud je příjmení motivované, jako třeba Dlouhý nebo Medveděv, používá se obecný ekvivalent (DLOUHÝ, MEDVĚD), a je přitom možné — aspoň já to tak dělám — předsadit před tento znak pomocný znak JMÉNO.

Zvláštní kapitolou je vznik a kodifikace nových znaků. Znaky vznikají živelně a ustalují se praxí. V ČR neexistuje instituce, která by měla alespoň nějakou neoficiální autoritu říkat „tento znak je správný", „tento znak správný není". I jazyk znakový ovšem dnes potřebuje vyjadřovat nové pojmy politické, ekonomické, technické apod. — a potřebuje tedy nové znaky. Vznikají různě. S novým znakem přicházejí např. neslyšící osobnosti, které mají v komunitě neslyšících přirozenou autoritu. Jejich znaky se začnou používat, napřed třeba jen v omezené skupině uživatelů, a postupně se vžívají. I tak ale televizní tlumočník často stojí před otázkou, jak nové pojmy vyjádřit pomocí svého inventáře znaků co nejpreciznějí. Může použít synonymum, alespoň částečné (to je v znakovém jazyce běžný postup), může převzít znak z cizího znakového jazyka, nebo se může pokusit vytvořit znak nový. Například znak PARLAMENT (do roku 1989 vlastně nepotřebný) se dnes ukazuje stejně jako MNOŽSTVÍ LIDÍ (jak se bude ukazovat Senát, bude-li ustaven, je otázka). Nebo jiný příklad: Chorvatsko jsme téměř dva roky ukazovali jako CH (prstovou abecedou) JUGOSLÁVIE. Jiný znak u nás neexistoval — do té doby, než jsme od chorvatských neslyšících převzali jejich znak, u nás do té doby neznámý.

Před podobný problém jsem byl postaven, když mě Střední pedagogická škola pro sluchově postižené v Hradci Králové požádala o znakový slovník pojmů obecné a pedagogické psychologie. Připadal jsem si trochu jako čeští obrozenci: některé znaky jsem přejímal odjinud, jiné jsem tvořil — např. pedagogika = UČIT VĚDA, psychologie = DUŠE VĚDA, motiv = MYŠLENKA PŘITAHOVAT apod.

Současný trend v ČT je nahrazovat tlumočení do znakového jazyka skrytým podtitulkováním (majitelé televizorů s teletextem si při vysílání programu vyvolají skryté podtitulky, pokud je jimi program opatřen, pomocí teletextové strany 888). Jsem si ale jist, že těm, kteří jako dominantní jazyk užívají jazyk znakový, titulky nepomohou. Snad je přečtou,

jejich obsah jim ale plně jasný nebude. Použil bych tady přirovnání z oblasti zrakově postižených: nové opatření pomůže lidem, kteří nosí brýle, ne ale nevidomým.

Dost často se setkávám s otázkou, zda má znakový jazyk v dnešní době vůbec nějakou budoucnost — když neslyšící přece mají tolik možností pracovat s psanou formou většinového jazyka (výukové programy, fax, teletext, e-mail, skryté podtitulky, počítače atp.). Myslím si, že ano. Za prvé: aby člověk mohl všech těchto možností využívat, musí psanou formu češtiny dokonale ovládat — a myslím si, že naučit se jí může nejlíp „přes" znakový jazyk. Za druhé: znakový jazyk přežil staletí podceňování a útlaku, kdy jeho užívání bylo spojeno s představou primitivismu a majoritou bylo odmítáno. Při dnešním všeobecném respektu k minoritám je ale znakový jazyk jako nejpřirozenější prostředek komunikace neslyšících identifikačním znakem specifické komunity. A hrdost komunity neslyšících na „svůj" jazyk, „svou" kulturu, „svou" hluchotu pozorujeme v některých státech už dnes.

z úvah Jaroslava Švagra,
televizního tlumočníka do znakového jazyka

Neslyšící: jazyk, výchova, kultura

Málokterý ze slyšících rodičů neslyšícího dítěte se dokáže vzdát naděje, že hluchota jeho dítěte se někdy vyléčí; většina z nich je ochotna i dlouhou dobu čekat na stav, kdy jeho dítě bude mluvit jako všechny děti „normální". „Mluvení", ale ani komunikace v širším slova smyslu, ovšem není skutečným cílem výchovy neslyšících. Ta by měla — na nejobecnější rovině — směřovat jinam: připravit dítě co nejlépe pro život ve společnosti s přihlédnutím k jeho možnostem a schopnostem, které jsou jeho postižením samozřejmě omezeny. To neznamená, že dobrá komunikační úroveň by pro výchovu nebyla důležitá: každý učitel ví, že čemukoliv lze jen těžko úspěšně vyučovat bez porozumění ze strany žáků — a bez oboustranného porozumění si dost dobře nelze představit ani účinnou výchovu rodinnou.

V rodinné i ve školní výchově neslyšících dětí je tedy třeba zaměřit se na takový způsob komunikace, který „funguje", a volit takové komunikační prostředky, které by tomuto účelu sloužily co nejlépe. Čeština — jak ukazují i dosavadní zkušenosti — v tomto ohledu vyhovuje jen v omezené míře (dítě ji tu více, tu méně neslyší). Při hledání alternativních, plnohodnotných a fungujících komunikačních prostředků, které by mohly být účinným nástrojem výchovy, se ale nabízejí i přístupy jiné než tradiční orální.

*Tzv. **totální komunikace**, tj. komunikace při použití všech dostupných prostředků vedoucích k dorozumění a porozumění si, využívá vedle mluvené řeči (zesílené případně různými technickými pomůckami) navíc ještě její odezírání, její podobu psanou, dále znakování, prstovou abecedu, také široký rejstřík neverbálních prostředků (gesta, mimiku, dotyky aj.), kresbu, pantomimu, divadlo, film... Odborná literatura uvádí v této souvislosti na dvacet zdrojů informace, z nichž si dítě jako komunikační partner vybírá podle svých momentálních dispozic a podle kvality zdroje; žádný z těchto prostředků přitom není upřednostňován.*

Ještě jiný, novější přístup k výchově a vzdělávání neslyšících je označován jako **bilingvální**. *Východiskem a základním komunikačním prostředkem je tady znakový jazyk, tedy ten jazyk, který neslyšící užívají v běžné komunikaci mezi sebou. Druhým jazykem je mluvený jazyk země, v níž neslyšící žijí — u nás čeština. Důraz se přitom klade na osvojení psané podoby tohoto jazyka, na čtení (samozřejmě s porozuměním) a na psaní. Podstatné je, že v takto pojatém přístupu se angažují dospělí neslyšící (jako učitelé nebo jejich asistenti): děti je přijímají jako komunikační, hodnotový i sociální vzor. Užívání „vlastního" jazyka neslyšících a přítomnost „vzoru" ovlivňuje pozitivně vývoj osobnosti dítěte (kdo jsem) a klade základy vědomí jeho sounáležitosti s komunitou neslyšících a její kulturou (kam patřím).*

Toto vědomí sounáležitosti musí ovšem být pěstováno i jinak, nejen bezprostředně skrze jazyk. Žádná kultura (hierarchie hodnot, soustavy názorů, chápání světa a postavení člověka v tomto světě, charakter mezilidských vztahů, systém organizací a institucí, historie a „vytvořené" dědictví minulosti atd.) se nevyvíjí izolovaně a i v kultuře neslyšících lze nalézat průniky kultur jiných. Možná — vzhledem k její „menšinovosti" — více než jinde. Něco jiného než takového průniky je ovšem potlačování, nebo přímo devastace kultury. Jak jsme na tom v tomto ohledu my? Ani znakový jazyk, ani kultura neslyšících se v našich školách pro děti s vadami sluchu prakticky neobjevovaly. Učebnice zeměpisu Československa neuvádějí při popisu jednotlivých měst významné komunity neslyšících, nezmiňují se ani o školách pro neslyšící, které v těchto městech jsou; osnovy dějepisu nepočítají s tím, že se žáci seznámí s vývojem péče o neslyšící, utajen je kongres v Miláně (který rozhodl o upřednostnění orálního vzdělávání). V jazykové výchově není ani zmínka o existenci znakového jazyka a učebnice počítají jen s mluvením o odezíráním. Není pak divu, že mnohé neslyšící děti, ty, které se narodily slyšícím rodičům, jsou svým jazykem, možností jeho užívání a vůbec možností dorozumět se překvapovány. Ovšem bohužel někdy až v tom věku, kdy na uspokojivý rozvoj jejich osobnosti bývá už pozdě. Stejně jako „svůj" jazyk, i svou kulturu totiž mají možnost poznat (a to spíše jen intuitivně) až ve věku, kdy se začnou stýkat s dospělými neslyšícími.

Čeština, zvláště její psaná podoba, je nepochybně důležitým komunikačním prostředkem i pro každého neslyšícího člověka (už jen proto, že mu umožňuje účinně komunikovat s většinou, že jejím prostřednictvím se mu otvírá cesta k informacím). Nestojí ale podle mého názoru na konci výchovného a vzdělávacího procesu: i ona je jen jeho prostředkem. A osvojení její mluvené podoby (a často dokonce jen pokud jde o složku výrazovou) už vůbec nemůže být měřítkem úspěšnosti vzdělávání a výchovy neslyšících.

Miloň Potměšil

Slovo — nebo posunek?

Na téma „posunková řeč ve výchově hluchoněmých" uspořádalo ministerstvo školství několik anket. Už ankety v letech 1919 a 1923 potvrdily, že v českých ústavech pro hluchoněmé se dává přednost mluvenému slovu, jen někde (a to jen do r. 1924) doplňované-

mu posunky. O výsledcích podobné ankety z r. 1951 informují noviny *Obzor hluchoněmých* (duben — červenec 1951). [10]

Přívrženci orální metody (přijaté celosvětově v r. 1880 na kongresu v Miláně) vycházejí ve svém hodnocení posunkové řeči z pozice většiny, které se menšina musí přizpůsobit. Jaké jsou jejich argumenty?

- Zvládnutí spisovné řeči v mluvené nebo psané podobě je nejdůležitějším předpokladem pro zařazení hluchoněmých do pracovního a kulturního života společnosti. Většina absolventů ústavů pro hluchoněmé ale ovládá mluvenou řeč jen v nejjednodušších formách.
- Užívání posunků při osvojování spisovné řeči vlastně překáží. Vnitřní stavba a mluvnicko-slohové formy mluvené a posunkové řeči jsou zcela odlišné. Pokud se hluchoněmý vyjadřuje posunkovou řečí, přemýšlí v jiném mluvnickém systému a textům ve spisovné češtině přestává rozumět. I když zná jednotlivá slova, význam vět mu uniká. To se projevuje i v jeho písemném projevu — tam řadí a spojuje slova podle zákonitostí posunkové řeči, vyjadřuje se kuse a agramaticky.
- Posunková řeč je řeč obrazová, na rozdíl od řeči mluvené nemá „psychologický podklad". Posunek — protože je obrazový a dynamický — není možné graficky zachytit, a možnost uchovávat v posunkové řeči vědomosti je tedy nulová.
- Vyjádřit dvěma rukama a desíti prsty abstraktní pojmy je nemožné, rozdíly mezi „značkami" pro jednotlivé pojmy by byly tak nepatrné, že by snadno docházelo k záměně. Posunková řeč je nepřesná.

Zastáncům posunkové řeči nebylo v anketě poskytnuto příliš mnoho prostoru a tak argumenty v její prospěch byly jen nečetné: Posunková řeč je fyziologicky přirozený jazyk hluchoněmých. Přinejmenším na počátku vzdělávání je dobrým prostředkem duševního rozvoje (slouží ke zprostředkování informací a objasňování významu českých slov). Pokud užívána není, učí se hluchoněmé děti mluvit zhruba o šest let později než děti slyšící, a aby se vůbec kdy dostaly na stejnou úroveň řeči jako ony, musely by být mimořádně nadané.

Otázka, jaké postavení by měl mít znakový jazyk ve vzdělávání neslyšících, je aktuální i dnes.

Podle *Obzoru hluchoněmých* z r. 1951 zpracovala R. Mázerová

[10] **V textu je užita stejná terminologie jako v reprodukované anketě (srov. např. *hluchoněmý, posunková řeč, mluvnicko-slohové formy řeči, spisovná řeč* aj.).**

Miss USA

Ani soutěže krásy už nejsou to, co bývaly, a agenturní zprávy o nich proto nebývají obvykle delší než několik řádků. Stane-li se však Miss USA neslyšící dívka, vzdají se agentury (v tomto případě AP) svých obvyklých postupů a vyprodukují story.

Se story o hluché dívce, která ke štěstí přišla, se čeští čtenáři mohli seznámit prostřednictvím MFD (20.9.1994) a snad se příliš neukvapím, když napíšu, že tento český list buď podceňuje výchovné působení Cimrmanovy pohádky *Jak chudák do ještě větší nouze přišel*, nebo se naopak — to je ale hodně nepravděpodobné — domnívá, že Cimrmanovo horlení proti šťastným koncům v pohádkách nemělo kýžený efekt.

Pře(d)ložená story je totiž naivní (ve smyslu naivního umění nebo spíše kouzla nechtěného) a navíc vystavěná na velmi chatrném základě; adeptky soutěží krásy ani nepíšou diktáty, ani nezpívají, takže si lze jen těžko představit soutěž, kde by byly neslyšící dívky znevýhodněny méně. To, že neslyšící tančí, zdaleka není něco tak neobvyklého, jak naznačuje titulek. (Stačí připomenout americký film *Bohem zapomenuté děti*. Kdo nevěří, může se jít někdy podívat do Domu kovoprůmyslu na Smíchov na taneční zábavy pražských neslyšících.) A není to ani nic tak roztodivného, aby bylo nutné — zde pomocí dadaistické přímé řeči (uvádím ji včetně uvozovací věty): *Je sice hezká, ale jak může tančit na hudbu, kterou vůbec neslyší? ptali se mnozí* — kreslit žánrový obrázek a la pudl proskakující obruče. Moje tvrzení se může zdát přehnané nebo dokonce nespravedlivé. Velmi dobrým argumentem pro ně je však fakt, že nová Miss není na přiložené fotografii prezentována jako skutečná Miss, tedy právě korunovaná či objímající se svými méně šťastnými soupeřkami, ale právě jako ukazující, resp. neslyšící.

Normální čtenář novin se ale nepřípadností celé konstrukce s největší pravděpodobností nebude vůbec zabývat a jeho oko ulpí nejspíš jen na několika zhovadilých (míněno jako termín) místech, bez nichž by nebyla story úplná. Srov. zvláště: *Heather přišla o sluch v útlém dětství; v publiku to zašumělo; Šest let potřebovala jen na to, aby se naučila vyslovovat své příjmení. Novináři se ovšem mohli přesvědčit, že dnes hovoří bez problémů.* Rafinovanějšího čtenáře pak jistě potěší přelévání slz z odstavce do odstavce: ... *mnozí z diváků i porotců soutěže měli v očích slzy. // Zanedlouho poté vyhrkly slzy i jí* nebo autorovy výpravy do niter diváků (viz výše uvedená přímá řeč) i samé Miss: *Opět ucítila ono silné chvění* (sic!).

K celkovému účinu textu přispěl nemalou měrou i český překlad, a to jednak spojeními typu *neslyšící dívenka* nebo *pravá zpráva pro všechny neslyšící*, jednak tím, že při převodu termínů příliš nehleděl k úzu. V SSJČ sice můžeme u slovesa *odečísti*, odčísti najít i doklad *odečísti na rtech radost* (ve významu „poznat"), ale čeští neslyšící — alespoň pokud vím — *odezírají*. Stejně tak najdeme v SSJČ také *naslouchátko*, obvyklý je však výraz *sluchadlo*. A především: Neslyšící nekomunikují pomocí posunků, ale mají vlastní, znakový jazyk.

Miss Ameriky, která se už jistě vrátila ze *své prezentace* domů, nelze než přát všechno dobré. Obávám se však, že bariéry mezi neslyšícími a slyšícími existují dál. Vyhrát soutěž

krásy je totiž při vší úctě ke každé Miss jednodušší než být právničkou nebo učitelkou. Zlézt horu (často laskavé či spíše blahosklonné) ignorance je pak asi ještě těžší.

Poznámky, které k textu o Miss USA připojuji, jsou shrnutím diskuse ze dvou různých seminářů Analýza publicistických textů.

Jiří Homoláč

Tichý přístav duše

Literární, básnická a výtvarná tvorba neslyšících autorů. Sordos (Sdružení pro kulturu neslyšících), Brno 1995

Obklopující ticho je celoživotním průvodcem některých z nás, znějí úvodní slova této pozoruhodné knihy. Jejich autorka Veronika Broulíková píše dále: *Ten, kdo neuvízne ve vlastní tiché nicotě, získává svobodu ticha. Tato svoboda umožňuje volbu přetvořit ticho ve vlastní hlas silou svých myšlenek, hloubkou citů a prožitky. Ten, kdo cítí potřebu oslovit druhého, přiblížit se mu, být s ním v souladu i v hádce — ten touží po komunikaci. Tvorba a konečné dílo je nabídkou k dorozumívání a dorozumění.*

Ano, tato kniha byla vydána mj. i *pro větší pochopení jedné jazykové a kulturní menšiny.* Proto, abychom „my", slyšící, nahlédli do světa, o němž toho většina z nás neví skoro nic: do světa, v němž žijí „oni" — neslyšící. Jsou to Češi, ale čeština pro ně vlastně není tím, čemu říkáme „mateřský jazyk": osvojují si ji (pokud jde o tzv. prelingválně neslyšící) jako jazyk podivně cizí, je pro ně daleko „cizejší" než třeba pro nás angličtina. Komunikují jinak než my, vidí svět jinak, myslí jinak. Tak jako my někdy mluvíme ze spaní, oni prý ze sna „ukazují".

Jejich „neslyšení" může být nazřeno buď jako vada — anebo jako specifičnost, jinakost. Stále více lidí si uvědomuje, že neslyšící jsou opravdu jazykovou a kulturní menšinou sui generis: a abychom se s ní dorozuměli, musí vyvinout úsilí ona sama, ale i my, kteří jsme ve většině a svět jsme si upravili k obrazu svému: „jim" se v takovém světě s „námi" — v našem světě — žije velmi těžce.

Přesto v něm ovšem žijí: jinou volbu nemají. Fakt, že neslyší, jim nebrání věnovat se třeba tanci, divadlu, a hlavně pantomimě. Pantomima neslyšících je dnes ve světě pojem — ukazuje svět i lidskou duši jaksi odjinud a jinak, než jsme zvyklí, stejně jako výtvarná díla neslyšících autorů: výmluvným příkladem nám mohou být i výtvarné práce uveřejněné v knize Tichý přístav duše — třeba na obálce reprodukovaná Tlumočnice Antonína Kovaříka, jeho Poušť, Beseda v klubu, Naděje... S úžasem například zjišťujeme, že motivy očí nebo rukou nesou pro někoho zcela jiný význam než pro nás (vždyť ony jsou pro ty, kteří nemohou využívat akustického kanálu hlavními prostředky komunikace, sdílení,

otevření vlastního světa druhému — a naopak i hlavní vstupní branou individua do světů jiných lidí).

Výše uvedené druhy umění (a formy komunikace) jsou, troufám si tvrdit, pro neslyšící přirozenější než umění slovesné — a ukazují jejich vnitřní svět autentičtěji. Ti, kteří ztratili sluch až v pozdnějším dětství nebo v dospělosti, se však mohou cítit doma spíše v jazyce slov než v jazyce (ukazovaných) znaků. Pro ně je čeština pravou mateřštinou, kterou ovládají „slovem i písmem", tak jak se naučili v dětství. Obklopuje je ticho — ale mohou číst. Oproti těm, kteří neslyšeli nikdy (nebo ztratili sluch v raném dětství), je jim svět verbální kultury otevřen. A kdo mnoho čte, zatouží často i po vlastní literární tvorbě, po vlastní seberealizaci v území slov.

Literární tvorba autorů této antologie se příliš neliší od amatérských básnických pokusů slyšících: život a smrt, různé podoby lásky i bolesti, hledání sebe sama, okouzlení i hrůza ze světa. Jen jedno velké téma je tu navíc: ticho, marná touha *zaslechnout tvůj smích a hlas* (Eva Tesárková), *prostor němý navždy* (Eliška Vyorálková). A také zápas s tímto „němým prostorem", hledání možností žít plný život, cítit a vnímat intenzívně všemi možnými cestami:

Den

Včera byl krásný den
včera jsem viděla motýla
opilého sluncem
včera jsem viděla zpívat
oči a housle
housle a oči cikánů

Eliška Vyorálková

U velké většiny básní a povídek z tohoto sborníčku bychom nepoznali, že jejich tvůrci se od nás něčím liší — ať už jde o přístup ke skutečnosti, o prezentovaný vnitřní svět, nebo o zvládnutí češtiny. Zcela jiné jsou po této stránce dva texty uvedené jako první: báseň Martiny Holkové „Voláme láska moje meno" (psaná ve zvláštně deformované slovenštině) a scénář pro pantomimu od Břetislava Veselého s názvem „Zloděj jeden rohlík": právě na tomto textu si můžeme uvědomit, jak jiné jsou zákonitosti češtiny oproti (v tomto případě zjevně „mateřskému") znakovému jazyku — na jehož základě (s jehož gramatikou) je tento text evidentně vytvořen, ač používá českých slov. (Jak jinak si totiž zapsat např. scénář k pantomimě, když znakový jazyk písemnou podobu nemá?)

Přichází strážník stát před Detektiv, ale chytá strážník kabát, ale obušky udeří do ruky, Detektiv křičet bolí, pak ukaž kabát odznak „Kriminalista", strážník rychle pozdrav, říká honem hledá zloději tam, Detektiv prohlídka reklam a sebou odchází.

Poprvé na světě vychází knížka neslyšících autorů v takovém rozsahu, s takovým obsahem..., píše na záložce redaktor Kaj Kostelník. Nezbývá tedy než této už na pohled sličné knize popřát, aby její *pokus o dorozumění* (jak píše v předmluvě významný brněnský sémiotik Ivo Osolsobě) našel na druhé straně komunikačního kanálu opravdovou odezvu. Ku propěchu „neslyšících" i nás, kteří „slyšíme". Nebo se alespoň slyšet domníváme.

Irena Vaňková

9

ŠERMÍŘI VERSUS VOSKOVÉ FIGURÍNY

aneb

O podílu neverbálních prostředků na pozitivním průběhu komunikace

KURS komunikace POZITIVNÍ

A: Nešermuj tak těma rukama! — B: Kam zase tak pádluješ, to neumíš chodit normálně? — C: Nekruť tak tím zadkem, tady tím určitě ničeho nedocílíš. — D: Teda tobě to dneska tak sluší, vypadáš obromně odpočatě. — E: Zamilovala jsem se do jeho hlasu, to bude určitě noblesní člověk. — F: Nosí do školy příliš krátké sukně, takže vzbuzuje u žáků větší pozornost než já svým výkladem.

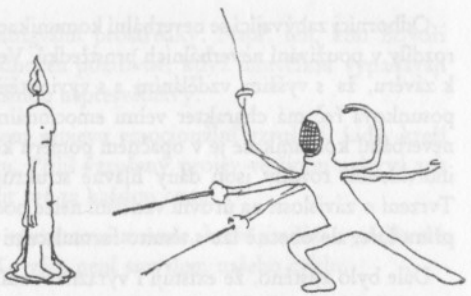

Všechny výše uvedené výroky jsou reakcí na neverbální komunikaci partnerů, někdy záměrnou, jindy zcela neuvědomovanou. I když, jak je z citovaných výpovědí patrné, účastníci žádné verbální sdělení nevyslovili, jejich pohyby, gesta, styl chůze, vzhled, barva hlasu či způsob oblečení byly pro jejich partnery zdrojem různých informací. Osoba A se snaží zkrotit neúměrnou gestikulaci společníka, protože na ni působí patrně rušivě. Osobu B popuzují přehnané pohyby rukou, jež jsou součástí stylu chůze společníka. Ty s vlastním přenosem informací nesouvisejí, avšak mohou být tak nápadné, že se většinou promítnou do prvního dojmu, který si při setkání s takovým člověkem utváříme. Osoba C je ještě adresnější: chápe pohyb pozadí partnera jako záměrný a cítí potřebu dát najevo, že od ní nelze očekávat kladnou reakci na takovýto způsob komunikace. Osoby D a E jsou naopak spokojeny s neverbálními prostředky, které jejich komunikační partneři použili. První reaguje pozitivně na vzhled společníka či společnice, druhá osoba, aniž vstoupila s partnerem do přímého kontaktu, slyšela pouze jeho hlas, je jím tak okouzlena, že si pod tímto pozitivním dojmem utváří pozitivní obraz celé osobnosti mluvčího. Osoba F (učitel) s nadsázkou komentuje délku sukně žákyně.

Neverbální a paraverbální komunikace jsou zvláštními druhy komunikace, které jsou lidstvu vlastní odjakživa a podléhají i módním trendům. Každý neverbální prostředek nese svůj vlastní význam a podléhá konvencím. Současně je však neverbální komunikace velmi impulzivní, bezprostřední a nevědomá.

Abychom mohli hodnotit vztah neverbální komunikace ke komunikaci, kterou považujeme za pozitivní, tedy k té, která přispívá k vzájemnému porozumění, je třeba uvést některé základní charakteristiky neverbální komunikace a prostředků, jimiž se realizuje.

Je pravda, že v lidské komunikaci mají primární význam verbální prostředky, avšak eliminace neverbálních prostředků (jak už ukázaly i citované výpovědi) není možná a nelze jim ani přisuzovat roli pouhého doprovodného faktoru. Například psychoterapeut při rozhovoru s pacientem nejen pozorně naslouchá verbálnímu sdělení (soustředí se na obsahovou stránku, tedy na to, co pacient říká), ale také sleduje jeho pohyby, gesta, mimiku aj. (všímá si, jak to říká). Pak teprve je schopen proniknout do skutečného smyslu sdělení. Stejný význam má neverbální komunikace i v řadě jiných komunikačních prostředí.

Odborníci zabývající se neverbální komunikací zjistili, že mezi mluvčími existují výrazné rozdíly v používání neverbálních prostředků. Ve třicátých letech např. M. Weingart dospěl k závěru, že s vyšším vzděláním a s vyvinutější sebevládou gestikulace ubývá, protože posunková řeč má charakter velmi emocionální. Podle něj lze říci, že užití a rozvinutí neverbální komunikace je v opačném poměru ke zintelektualizování řeči. Upozorňuje, že individuální rozdíly jsou dány hlavně strukturou osobnosti, zejména temperamentem. Tvrzení o závislosti na úrovni vzdělání nelze podle současných pozorování formulovat tak přímočaře, ale obecně lze s těmito formulacemi souhlasit.

Dále bylo zjištěno, že existují i výrazné rozdíly v senzitivitě posluchačů vůči používání neverbálních prostředků. Se senzitivitou těsně souvisí i empatie (vcítění se do partnerova sdělení). Při empatickém vnímání je ovšem zapotřebí odlišit nevrbální projevy osobní od konvenčních: tomuto odlišování učí zkušenost.

Neverbální informace vydáváme většinou nevědomě. Soustřeďujeme se na to, co říkáme, a na tento druhý informační kanál zapomínáme.

Publikace zabývající se neverbální komunikací většinou obsahují dvě hlavní témata. Přehled hlavních prostředků podílejících se na neverbální komunikaci a charakteristiku toho, co se dá neverbálně sdělovat.

Ať už jsme v roli mluvčího či posluchače, pro pozitivní komunikaci je důležité, abychom si uvědomili, jaký rejstřík neverbálních prostředků je k dispozici. Klasifikací neverbálních prostředků byla vypracována již řada a většinou se shodují na těchto základních kategoriích: sdělování přiblížením nebo oddálením jednoho od druhého *(proxemika)*, bezprostředním kontaktem *(haptika)*, fyzickým postojem *(posturika)*, bezděčnými pohyby rukou, nohou, hlavy, těla apod. *(kinezika)*, kulturně stanovenými pohyby a polohami *(gestika)*, výrazem obličeje *(mimika)*, činností oční partie obličeje *(pohledy)*, vzhledem a úpravou okolního prostředí a akustickými projevy řeči, které nelze zapsat běžným způsobem *(paralingvistika)*.

Dále je třeba vědět, co se neverbálními prostředky dá sdělit a co ne. Neverbálně se především sdělují emoce, záměry, postoje apod. Něco se však pomocí neverbálních prostředků nedá vyjádřit. Např. až na výjimky nelze vyjádřit volbu mezi dvěma eventualitami, a protože není možné se nijak nechovat, nedá se sdělit „nic". Neverbálně nelze vyjádřit třeba „nic necítím".

Pro pozitivní komunikaci je zapotřebí přiměřeného používání neverbálních prostředků, stejně tak jako je třeba citlivosti vůči neverbálním prostředkům při recepci projevu. Např.

upíráme-li zrak na někoho příliš dlouho, můžeme být považováni za nezdvořilce; a partner bude náš pohled považovat za nepříjemný a asi ho bude znervózňovat. Výzkumy ukázaly, že spolupracující lidé si mezi sebou vymění více pohledů než lidé soupeřící.

Významným indikátorem souhlasu či nesouhlasu s partnerem je postoj. Ukázalo se, že souhlas se většinou vyjadřuje obdobou partnerova postoje. Gesta jsou vázaná na určitou kulturu. Např. o bulharských pohybech hlavou srov. zde na straně 10n. Před návštěvou cizí země nám rozhodně znalosti místních konvencí pomohou předejít nedorozuměním.

Nejblíže verbální komunikaci jsou paralingvální prostředky. Např. ten, kdo hovoří přirozeně a přiměřeným tempem, bývá hodnocen pozitivně; když mluvčímu vypadávají slova, zadrhává, zbytečně se opakuje, je většinou nepřesvědčivý.

Často nám činí problémy potlačit v našem projevu emocionální vzrušení. Lidé, kteří hovoří klidně a objektivně, vzbuzují důvěru. Příliš vzrušený projev většinou nebývá tak úspěšný, prozrazuje, že mluvčí chce prosadit své za každou cenu.

Jednotlivé neverbální prostředky i různé významové nuance, které jimi lze vyjadřovat, by bylo možné probírat velmi podrobně. To však není smyslem našeho cyklu.

Závěrem je třeba upozornit, že některé publikace věnované neverbální komunikaci, které se v poslední době v našich knihkupectvích objevily, si nekladou za cíl objektivně informovat o tématu. Objevují se totiž práce, které údajně nabízejí informace, jež by měly přispívat k pozitivnímu vyladění komunikace, ale ve skutečnosti předkládají návody, jak prostřednictvím neverbální komunikace s partnerem manipulovat. Je tedy na kritickém čtenáři, aby se rozhodl, jak těchto informací využije. Rádi bychom, aby se okruh těch, kteří znalostí o neverbální komunikaci nebudou zneužívat, ale využijí jich ke zlepšení vzájemného porozumění, co nejvíce rozšířil.

Jasňa Šlédrová

Širší rámec:

Neverbální komunikace a zdvořilost
(Několik příležitostných poznámek)

Úsměv a smích

Úsměv je projev příznivého přijetí, signál přátelství, nulový stupeň předběžného souhlasu, akceptace. Úsměvem dáváme druhému najevo, že jej bereme na vědomí. Pokud úsměv není součástí strategie svádění, a s touto ambivalencí je třeba počítat, měl by být opětován. Úsměv má provázet jak běžný styk, tak i profesionální služby. U nás, jak zaznamenávají zejména cizinci, není běžnou věcí. Není divu, neboť ani běžnou chutí komunikovat s druhými nijak zvlášť neoplýváme.

Mírný úsměv je určen jedné osobě, případně, jako výraz dobré nálady, všem přítomným. Jeho intenzivnější stupeň při konverzaci je již ovládaným smíchem a je určen jen druhé osobě, zatímco hlasitý smích konverzaci provázející se obrací k více lidem a nepřímo je tak vybízí, aby se podíleli na radosti, vtipu atd. Belgický filosof a sociolog Eugene Duprel označil v úvaze z r. 1949 smích za konformní cit, našim společenským instinktům nejvlastnější.

K veselosti tváře patří i „veselost" toho, o čem se ve společnosti smí/má hovořit. Kodexy pravidel zdvořilého chování zakazují všechna smutná, nudná a příliš osobní témata: vyčerpávající zprávy o osobním zdraví, líčení snů, litanie o drahém živobytí, denních starostech aj. S tématem rozhovoru souvisejí i různé druhy úsměvů, smíchu a případně i výsměchu. Intenzita úsměvu, smíchu a vtipné, příp. výsměšné konverzace byla doslova rozpitvávána francouzskou společenskou etiketou 17. století. Smích je ambivalentní: může být zlý i dobrácký, výsměšný i špásovný, hrubý i duchaplný atd. Klasická civilizovanost smíchu, která dlouho zavazovala a svazovala autory komických žánrů, je nám dnes poněkud nepochopitelná, neboť naše doba zrušila veškeré překážky a dává přednost explozi smíchu před jeho ovládáním a korekcí.

Líbání rukou, úklona, smekání klobouku

Líbání rukou — či prapůvodně polibek vysílaný rukou jako pozdrav božstvu — byl pozdrav a projev úcty určený bohům, později světským vladařům, pak panstvu vůbec a ženám urozeného původu, po francouzské revoluci i ženám příslušejícím k buržoazii. Líbání rukou znamenalo oddanost, způsob, jak dát najevo díky, milost, i jak vyjádřit nadřazenost osoby, jíž se ruka líbá. (Pro prince a nejvyšší společenskou vrstvu bylo líbání ruky tabu) Sedmnácté století se svými plesy a salóny etiketu líbání rukou bohatě rozvinulo, a ta se z původně kurtoazní formy stala též prostředkem svádění. Ve stejném století stíhá líbání rukou poprvé moralistní tón.

Francouzská buržoazní revoluce líbání rukou zatratila. V 19. století některé příručky společenského chování tuto formu vypouštějí jako příliš aristokratickou a světáckou, jiné hlasy se však ozývají pro, a v závěru století tyto hlasy dokonce sílí, neboť nově se ujímající potřásání rukou se považuje za „strašné" (psalo se ve Francii 1899).

Jak se líbá ruka dnes? Většinou jenom náznakem: muž skloní hlavu nad hřbet podané ruky, kterou svou pravou rukou lehce podepře. Tento projev poněkud archaické galantnosti, případně světáckosti, rezervují muži zpravidla zralým a starším ženám, někdy však touto formou vzdávají hold eleganci a kráse žen mladých. Ať tak či onak, v téže společnosti je ošemetné některým ženám ruku „políbit", jiným ne.

Během 20. století dostává líbání rukou postupně sémantickou verbální podobu: ruka se nelíbá, ale říká se *Ruku líbám*, a tak vzniká nová zdvořilostní formule pro vyjádření zvláštní úcty. Na Slovensku *Ruky bozkávam*, případně jen *Bozkávam* říkali a snad ještě říkají děti svým rodičům a prarodičům. S formulí *Ruku líbám* se můžeme setkat i jako s výrazem

zvláštního poděkování či vděčnosti a stává se, že tento výraz (neboť ztrácí svůj historický význam) použijí i ženy vůči muži. [11]

Podobný proces — nejprve redukce plného gesta na jeho náznak a posléze jeho sémantizace — stihl též poklonu. Dnes, kdy se poklony (jejich hloubka a významové rozdíly) zredukovaly jen na mírnou podobu, se může říkat namísto pozdravu též *Klaním se* nebo *Má poklona*. Tento způsob pozdravu, vlastní spíše starším mužům, lze vítat jako obměnu a zpestření repertoáru pozdravů, ač všeobecně přijatelný není.

Smekání klobouku, jemuž se ještě po válce věnovala taková pozornost, dnes, až na výjimky (obřady), vymizelo. Ještě v 50. a v 60. letech zdravili někteří muži tak, že jen nepatrně nadzvedli klobouk a ihned jej posadili zpět na hlavu, případně jen toto gesto naznačili. A i tu bychom našli příklad verbalizace původně zdvořilostního gesta vyjadřujícího úctu: *Smekám před ním* (tj. vážím si ho za něco).

Etiketa stolování

Z mnoha neverbálních sdělení připomeňme aspoň toto: Položení příboru k pravé části talíře (signál, který např. ve Francii nefunguje) znamená, že jsme svou porci dojedli, resp. že už nechceme. Dopitím sklenky do dna dáváme chtě nechtě najevo, že chceme v pití pokračovat. Zmačkání látkového ubrousku znamená, že jsem jej použili, a ovšem také že známe kód apod. Zdvořilost se neverbálně vyjadřuje např. takto: ohled na druhé vede k zásadě nevybírat nejlepší, největší atd. kousky pokrmů pro sebe, pečivo z košíku nabízíme nejprve kolem a pak si teprve vezmeme sami.

*

V běžném styku, jaksi v prvém plánu, posuzujeme druhé nejvíce právě podle jejich neverbálního chování (a sami jsme tak posuzováni). Velmi bohatou a málo teoreticky reflektovanou oblastí je v tomto ohledu tělo: jeho prezentace v prostoru, postoje, způsob sezení atd. Mezi tělem a tím, čím vším se druhým jevíme, se rozprostírá pole fyzické (tělesné) aparence, kterou můžeme určit jako tělo a předměty jím nošené. Tělo se tu nabízí pohledu druhých ve společensky vhodné podobě k vnímání všemi smysly především jako nositel významů. Proto se kodexy společenských forem chování zabývají též osobní hygienou, úpravou zevnějšku. Jsou a hlavně bývaly bohaté zvláště svými kapitolami o oděvní etiketě. Upravené vlasy, vousy, spořádaný oblek s vázankou znamenají sebekontrolu (disciplinovanost), korektnost a respekt ke společnosti. Každý ústupek z této normy — rozepnutí knoflíčku u krku, povolení vázanky, svléknutí saka apod. — znamená opak.

Helena Jarošová

[11] **Na s. 10-12 jsme si připomněli, že konvence v užívání gest se v různých zemích mohou lišit. Na tomto místě poznamenáváme, že polští muži líbají ruku dámám dodnes a že nezůstávají u slov. Nepolíbí-li starší Polce ruku Čech, pomyslí si o něm dáma v lepším případě, že je to (bohužel) cizinec; v horším...**

Vlídná knížka o mluvení beze slov

Chcete si udělat ucelenou představu o tom, co všechno sdělujeme gesty, pohledy, mimikou, držením těla, pohyby? Chcete se dovědět, jak se názory na neverbální komunikaci vyvíjely a jak k nim přistupuje dnešní věda? Nemáte přitom zálibu v četbě učených pojednání? Pak právě pro vás napsal Vlastimil Vávra *knížku* Mluvíme beze slov *(Praha, Panorama 1990). Podává v ní přehled poznatků, které nashromáždil dlouholetým studiem literatury i vlastními pozorováními.*

Patrně nejpodrobněji je zde propracována mimika; autor uvádí celkem 18 funkčních jednotek lidského obličeje, které se podílejí na tom, jak se díváme, usmíváme, mračíme, smějeme, zkrátka jak se tváříme. A co (všechno) těmito prostředky můžeme sdělovat.

Nemalou informační hodnotu má i držení těla a pohybové chování. Nejen gestikulací rukama, ale i pohyby ramen, natočením krku, polohou hlavy dáváme najevo svůj vztah ke komunikačnímu partnerovi: některé prostředky slouží k vytváření neviditelných bariér (skutečných nebo předstíraných), jiné jsou naopak projevem vstřícnosti. Opakované snahy vypracovat inventář neverbálních prostředků a jejich významů však narážejí na řadu překážek. Připomeňme alespoň individuální variantnost a nejednoznačnost některých prostředků, jejich kumulaci (pohled, mimika, gesta a držení těla působí na příjemce současně) a v neposlední řadě jejich kontinuálnost: obtížně můžeme např. segmentovat gestikulaci či mimiku.

V. Vávra si je velmi dobře vědom složitosti problematiky neverbální komunikace. Její prostředky jsou jak bezděčné, tak osvojené. Jsou vlastní člověku jako biologickému druhu (svědčí o tom mimo jiné mimika novorozenců), jsou však i projevem specifických (i dobových) kultur; pociťujeme je jako součást komunikačních norem kulturních společenství.

Vávra se nestaví do role vševědoucího odborníka, na mnoha místech připouští, že zkoumání významu některých neverbálních prostředků (zejména držení těla a pohybů) vyžaduje nejen soustředěného a poučeného pozorovatele, ale někdy i určitou dávku fantazie. Z knížky je patrné autorovo okouzlení bohatstvím a variantností neverbálních prostředků i jeho radost z toho, že se o získané poznatky může podělit se čtenáři. Velmi přístupný výklad je doprovázen řadou příkladů, fotografií, schémat, nákresů a dalších ilustračních materiálů.

-in-

Musíš být zticha, abys slyšel

Jaro Křivohlavý, Povídej — naslouchám. Návrat, Praha 1993

Rozhovory, které spolu každodenně vedeme, jsou mimořádně důležité. Každý z nás vlastně vystupuje jako jeden z účastníků nepřetržité komunikace: a zhostit se této role se ctí je někdy velmi těžké. Avšak právě tím, že ji přijmeme odpovědně a jako neustálý úkol, může být naše osoba pro druhé užitečná a důležitá. Zejména v obtížných obdobích života potřebuje totiž každý člověk především být s druhým, mluvit s ním a cítit, že mu je s účastí a porozuměním naslouchán.

Vávrova vlídná knížka má nepříliš vlídnou zadní stranu obálky: jenže — připomeňme si — i toto je nonverbální komunikace.

„Povídej — naslouchám," zní právě v této tónině titul knihy J. Křivohlavého, autora dobře známého řadou prací z oblasti psychologie a sociální komunikace (Konflikty mezi lidmi, Já a ty, Jak si navzájem lépe porozumíme aj.). Jde o knížku, která je určena snad opravdu každému. Obrací se k širokým vrstvám lidí jak svým tématem — účastníkem rozhovoru je dnes a denně každý člověk bez rozdílu profese či vzdělání —, tak i svou formou: je psána velmi přístupně, poznatky z oboru psychologie a teorie komunikace v dobrém slova smyslu popularizuje, střídají se v ní pasáže „naučné" s drobnými příběhy, moralitami a anekdotami, s aforismy a citáty z děl odborných, filosofických i uměleckých; v neposlední řadě tu autor uvádí množství modelových příkladů „ze života", z nichž se pak vychází při velmi konkrétních radách, jak ten či onen komunikační (nebo přinejmenším v komunikaci reflektovaný) problém řešit. Je tedy tato publikace určena velmi širokému okruhu čtenářů tématem i způsobem zpracování — ale zejména svým záměrem a posláním: chce se totiž prakticky podílet na zlepšení mezilidské komunikace, poskytnout konkrétní rady, jak si můžeme být vzájemně dobrými bližními, přáteli, a vlastně též psychology a psychoterapeuty: vždyť běžný přátelský rozhovor může mít velmi významnou funkci terapeutickou — pokud je na jedné straně potřeba a na straně druhé ochota a umění tuto potřebu rozpoznat a naplnit. Tomuto umění se alespoň do jisté míry může každý člověk naučit — vrozenou intuici a schopnost empatie je dobré podepřít teoretickými poznatky, a ovšem komunikační praxí.

Čtenáři jsou v knize J. Křivohlavého srozumitelně podány četné informace o podstatě nejrůznějších způsobů komunikování, krok za krokem je veden k tomu, aby pochopil, že to nejdůležitější se vlastně nesděluje slovy — verbálně: že existuje ještě celá řada jiných, daleko subtilnějších forem sdělování (neverbální komunikace a „sdělování činy", srov. s. 18n.), a že mnoho informací o sobě vysíláme (a v projevech jiných lidí registrujeme) většinou neuvědomovaně.

Ten, kdo nám něco řekne, nám předává celý balík informací — nejen určitou zprávu (srov. s. 32n.). Říká nám, „co si myslí" (o předmětu hovoru i o sobě a o svém vztahu k nám jako posluchači). Říká nám, „co cítí" (jaký je jeho citový život vůbec — i jakou náladu má právě teď). Říká nám, „co chce" (jaké má záměry, po čem touží, čemu by se rád vyhnul). A konečně nám také říká, „kdo je" — a za koho se považuje. To všechno nám mluvčí o sobě sděluje verbálně i různými způsoby mimoslovními — a také svými činy. Celou škálu sdělení může nést třeba pláč nebo smích, a v neposlední řadě též ticho — mlčení (srov. s. 20, 43 aj.).

Jde ovšem o to, být ochoten a schopen takovým sdělením porozumět: umět naslouchat tomu, co se zjevuje okamžitě, i tomu, co zůstává prvním pohledům skryto. A jak dodává autor, cílem toho všeho je „zdokonalit se v umění naslouchat druhému člověku, vyslechnout ho a porozumět mu, abych mu mohl poté svým jednáním co nejvhodněji vyjít vstříc" (s. 5).

Ano, v celé knize se oproti „mluvení" stále zdůrazňuje právě „naslouchání". „Ve škole nás učili mluvit, ale ne naslouchat" (s. 6), a přece právě naslouchání prohlubuje altruismus, schopnost porozumět druhému člověku i světu (a nakonec i sobě samému), učí žít plněji, hlouběji — a užitečněji. *Každý člověk potřebuje ucho, do něhož by mohl vypovědět, co má na srdci,* uvádí Křivohlavý mezi jinými citáty i toto portugalské přísloví, a citací připomíná také osobnost evangelického teologa Dietricha Bonhoeffera: *Láska začíná ochotou naslouchat* (s. 6). Tento citát by ostatně mohl být motem celé knihy, která je (v souladu s autorovým duchovním

zaměřením) činem vycházejícím z praktické křesťanské etiky — a k prohlubování této etiky v denním životě má i zpátky směřovat.

V této souvislosti je snad poučné připomenout, že se tato kniha J. Křivohlavého ocitla v knihkupectvích náhodou (!) ve stejné době jako další nepřehlédnutelná kniha o komunikaci. Je to publikace amerického autora Davida Lewise Tajná řeč těla (Praha, Victoria Publishing a.s., 1994). I ona je zajímavým počtením o mezilidském sdělování, i ona je určena široké vrstvě čtenářů a má směřovat ke zdokonalení jejich komunikační praxe a života vůbec. Toto „zdokonalení" si ovšem Lewis představuje zcela jinak než Křivohlavý.

To, k čemu směřují teze onoho amerického autora, je sebeprosazení a úspěch. Obeznámenost s „tajnou řečí těla" (tj. nejrůznějšími způsoby neverbální komunikace) nám může pomoci odhalit něčí neupřímnost a předstírání (a: „do určité míry je prvek neupřímnosti vždy obsažen v každém rozhovoru..," tvrdí autor na s. 23), a co víc — naučíme-li se my sami používat „pravidla úspěšné řeči těla", pak můžeme očekávat při jednání s lidmi úspěch na celé čáře. Každý vždycky udělá, co chceme my, a vlastně ani nebude sám vědět proč. Stačí např. často vysílané signály „letmého povytažení obočí", na vhodných místech přerušovaný zrakový kontakt, pak také ovšem manipulace s osobními zónami jiných lidí — a budu to já, kdo nepozorovaně ovládne něčí čas, prostor i vůli. *Ať jde o uplatnění vašich osobních půvabů nebo profesionálních schopností, řeč těla hovoří nejhlasitěji ze všech,* uzavírá autor svůj „americký" návod k úspěchu.

Hovořit nejhlasitěji ze všech — to je ovšem úplný protiklad k umění ztišit sám sebe a naslouchat tomu druhému. Je zcela jasné, že obě zmiňované knihy reprezentují dva diametrálně rozdílné životní postoje, dvě různé životní filosofie. Podle té Lewisovy jsou lidé kolem mne moji soupeři, které se musím snažit „obehrát". Křivohlavý naopak v textu své knihy neustále zdůrazňuje pojmy „spolu", „navzájem", „pro druhého": jeho kniha vychází z přesvědčení o důležitosti sdílení, empatie a vzájemné účasti a pomoci. Jednou z forem takové pomoci je právě také „dobrý" rozhovor.

Čtenář se doví, jaký význam mají každodenní drobnosti, jimž nikdy nepřikládal váhu. Uvědomí si, co je to „naslouchat všemi smysly", „naslouchat třetím uchem", ba dokonce naslouchat „očima" — a „srdcem". Díky autorovým zkušenostem psychoterapeutickým se doví také, jak se stát dobrým posluchačem, co to vůbec znamená někomu aktivně naslouchat, jak se projevuje empatické chování a jak se v něm můžeme cvičit; co je zrcadlení emocí a jak je v dialogu praktikovat; jak se zbavit „pěti zlozvyků našich rozhovorů", na co se v rozhovoru zaměřit především a co raději přeslechnout.

Nakonec tu autor pojednává i o „rozhovorech, které vedeme sami se sebou" (s. 88) — o rozjímání, meditaci, „naslouchání tichému hlasu v nás" (s. 89, cit. P. Swetse): tato komunikace sui generis vede k sebepoznání, zrání osobnosti, a v souvislosti s tím také „k naslouchání tomu, co nás převyšuje" (s. 91), k rozvíjení oné schopnosti, jíž Anne Langová říká „Capax Dei" (s. 92): rozumění světu i svým vlastním problémům „sub specie aeternitatis". Tyto pasáže je třeba pokládat za velmi cenné — zvláště s přihlédnutím k tomu, že jde o knihu popularizační. Dovedeme si představit, jak je schopen ovlivnit široké vrstvy čtenářů výše zmíněný Lewis: Křivohlavého postoj představuje jeho protiváhu, a buďme rádi, že taková v našem současném kontextu existuje. Jaký může mít dosah, to je už pochopitelně věc jiná.

V závěru knihy je několik stránek věnováno rozboru a interpretaci tří rozhovorů zaznamenaných v evangeliích: hlavní komunikující postavou je tu Ježíš. Tyto dialogy nabízejí křesťanskému psychologovi řadu momentů vhodných k demonstraci rozličných aspektů verbální i neverbální komunikace, včetně toho, jak se v daných komunikačních souřadnicích uskutečňuje smysl rozhovoru — i smysl evangelií a životního postoje, který z nich vyplývá.

Na samém konci jsou ke knize připojeny ještě dva „dodatky". Nesou názvy *Jak naslouchat vlastním dětem* a *Jak hovořit s manželem.* Čtenář je v pokušení hledat ještě dodatek třetí, zejména když si ve druhém dodatku přečte „desatero" určené manželce — které doporučuje, jak se chovat co nejvstřícněji k manželovi. Kapitolu „Jak hovořit s manželkou", desatero pro manžela, ovšem nenajdeme — což je (jak vůči ženám, tak vůči mužům) trochu nespravedlivé. Také je po přečtení onoho desatera pro manželky patrné, že — jakkoli jsou některé rady jistě cenné — přece jen je šito na míru trochu jiné společnosti, než je naše. Jde o materiál převzatý z angloamerického světa, jak autor uvádí. Muž tam „chodí do práce", vystupuje na veřejnosti, zajišťuje pro rodinu finanční prostředky a navenek ji reprezentuje — zatímco žena se „na celý úvazek" věnuje dětem, rodině a domácnosti. Takový model rodiny u nás (zatím?) příliš častý není, a tak by možná bylo přínosnější orientovat se v budoucnosti na komunikaci těch manželských párů, které jsou v našich poměrech ve většinové převaze a kde často dochází ke konfliktům možná právě proto, že role a kompetence takto jednoduše rozděleny nejsou. V té přemíře povinností, únavy a stresu se může stát, že si manželé přestanou umět naslouchat — a slyšet se — vzájemně. (Tato poznámka však nebyla míněna jako odsudek — oba dodatky, ovšem zejména ten, *jak naslouchat vlastním dětem,* přinášejí rady velmi užitečné i obecně, ve vztahu ke každému, koho máme rádi.)

Za cenné pro odborníky v oblasti teorie komunikace, pro psychology, studenty i pracovníky humanitních oborů — a pro všechny vážnější zájemce — považujeme množství odkazů na zahraniční literaturu, zejména z oblasti angloamerické a německé: jde nejen o literaturu z oboru psychologie a teorie komunikace, ale i takovou, která problémy reflektuje z hlediska jejich rozměru filosoficko-etického, případně náboženského.

„Kdo mi řekne *ty,* / vstupuje se mnou do vztahu / a v tom vztahu promlouvá něco, / co je věčné," napsal (v úvodu publikace citovaný) Martin Buber. V duchu těchto slov — a buberovského „já a ty" — je napsána celá tato kniha: kniha o existenciálním významu opravdového naslouchání. Je více než zřetelné, jak hluboce si její autor uvědomuje, že všechno zdánlivě všední a nepatrné, co se děje mezi námi, v našich slovech, gestech, i v našem mlčení, ukazuje k horizontům toho, „co je věčné".

Irena Vaňková

Klíč k úspěchu?

Cílem knihy D. Lewise Tajná řeč těla *(Victoria Publishing, rok vydání neuveden) není seznámit čtenáře s poznatky o prostředcích neverbální komunikace, ale naučit je vybraných prostředků prakticky využívat. Přináší konkrétní návody, jak co nejpříznivěji zapůsobit na svého komunikačního partnera pomocí pohledů, gest, držení těla i pohybového chování.*

Autor vychází z dosti sporného předpokladu, že v osobním rozhovoru 93 % všech infomací — a to informací nejdůležitějších, působících podprahově — předáváme prostředky neverbálními. Proto hodnotí význam neverbálních prostředků tak vysoko.

Metodou výkladu, stylem i jazykem knížka v mnohém připomíná příručky D. Carnegieho. Obsahuje věcné informace o (některých) prostředcích neverbální komunikace, autorovu interpretaci účinků těchto prostředků na komunikačního partnera, která je však prezentována jako ověřená fakta, množství ilustračních příkladů podaných jako příběhy ze života konkrétních osob a celkem 31 (graficky odlišených) pravidel úspěšné řeči těla.

Lewisova knížka jistě může pomoci některým nepoučeným čtenářům posílit jejich sebedůvěru, a přispět tak ke zvýšení pocitu jistoty např. v rozhovoru s neznámými nebo výše postavenými osobami. Autor však chápe rozhovor nikoli jako spolupráci, ale téměř výhradně jako soupeření mezi partnery. Jeho výklad v zásadě směřuje k návodům, jak získat v jakékoli komunikační situaci nad svým komunikačním partnerem převahu. Všechny prostředky považuje za stejně legitimní (viz pravidla 19-25 na s. 225). Lewisova kniha proto jistě zaujme především ty čtenáře, v jejichž hodnotovém žebříčku stojí na jednom z prvních míst úspěch, zatímco upřímnost, otevřenost, či dokonce skromnost mají znaménka spíše mínusová. My ostatní z ní můžeme načerpat užitečné poznatky pro komunikační sebeobranu, které nám pomohou případné manipulativní chování komunikačního partnera identifikovat, a zejména mu čelit. Neverbálními prostředky.

-in-

Člověk a jazyk

Obšírné pojednání Z. Salzmanna *Language, Culture & Society (Jazyk, kultura & společnost,* 1993, 317 stran) nese podtitul *Úvod do lingvistické antropologie.* Šíře autorova úhlu pohledu je tak programově vymezena už na počátku „čtení"; titulem a podtitulem je čtenáři jasně dáno najevo, že jazyk zde bude vykládán s přihlédnutím k tomu, jak funguje v příslušné kultuře a společnosti.

Knížka je rozdělena do 13 kapitol — každá z nich probírá soubor dílčích, vnitřně ale celistvých okruhů problémů. Přístupným a schůdným způsobem se tak čtenář seznamuje s tím, co to vlastně ta lingvistická antropologie je (kap. 1), poučen je o problematice komunikace (kap. 2), a to ze značně širokého úhlu pohledu (např. také o komunikaci zvířat), o struktuře jazyka (kap. 3 pojednává o fonologii, kap. 4 o struktuře slov a vět). Další kapitola (kap. 5) je věnována původu jazyka a ještě další (kap. 6) jeho vývoji. Na výklad o proměnách jazyka v čase navazuje výklad (kap. 7) o jeho variantách v prostoru (např. o idiolektech, dialektech, stylu, o přepínání kódu, o pidžinizaci, kreolizaci atd.). Následují informace o jazyce a kultuře (kap. 8) a o spjatosti jazyka se v sociálním kontextem (kap. 9 vykládá např. o řečové etiketě nebo o jazyce a pohlaví). Poučení o lingvistické etnografii (kap. 10) především objasňuje cíle této relativně nové lingvistické disciplíny (popis sociálního užívání jazyka v různých společenstvích). Následující části výkladu jsou zaměřeny na otázky neverbální komunikace a psaní (kap. 11) a na mluvený

folklór a mluvené umění vůbec (kap. 12). Knížku „kruhově", v korespondenci s kapitolou úvodní, uzavírá úvaha (kap. 13) o postavení a úloze lingvistické antropologie v současném světě.

Salzmannův výklad je předkládán jako text učební a řadou svých rysů vychází svému předpokládanému čtenáři vstříc. Nejen už zmíněnou jasností a přístupností výkladu, ale i kladením problémů (jejich řešení je připojeno v závěru publikace), uváděním další odborné literatury doporučené ke studiu (vždy v závěru kapitoly), také stručným shrnováním a „uzavíráním" výkladů každého tematického celku i slovníčkem termínů lingvistické antropologie (uveden je na konci textu). Z hlediska učební komunikace není zanedbatelný ani fakt, že vlastní výklad autor příležitostně prokládá orámečkovanými citáty z „autorit" (student tak na vlastní oči vidí i texty, které by třeba jinak nikdy neviděl). Knížka je samozřejmě opatřena rejstříkem, souhrnnou bibliografií odborné literatury, a ještě mapkou, která zachycuje jazyky, o nichž se v knížce pojednává.

Vhled do širokých souvislostí jazyka, komunikace, kultury a společnosti je nepochybně zajímavý a užitečný i pro českého čtenáře (a to nejen proto, že je zde řeč i o češtině). A k prospěchu může být nejen (českým) studentům: přinejmenším v tom ohledu, že mapuje oblasti, na jejichž výklad tradiční lingvistika sama o sobě nestačí, a ukazuje problémy, které před jazykovědou a disciplínami příbuznými stojí.

-am-

Pohledy odjinud a jinam

Česká stylistika 19. století o komunikaci

V souvztažnosti s úvahami o lidském chování a lidské komunikaci rozvíjí současná věda i úvahy o chování a komunikaci zvířat (mluví se o etologii, sociobiologii, zoosémiotice). Jak vidí rozdíly mezi komunikací lidskou a zvířecí Ignác Jan Hanuš a jak je popisuje ve svém *Nástinu sloho-vědy čili stylistiky* (1864)?

Zvířatům, aspoň vyšším, nelze zajisté upřít nějaký spůsob myšlení a předce jmenujeme zvíře ***němou tváří****. Že myslí poněkud aspoň zvířata, vidno z jich působení i* ***přírodného*** *i* ***umělého****. Přírodným svým během vykonávají zvířata účely své přírodou jim určené. Bobr staví k. př., skřeček sbírá zásoby na podzim, liška vyhýbá se mistrně úkladům lovcem jí strojeným atd. co vše bez myšlení vykonati zajisté není možná.* ***Umělým*** *spůsobem přiučujeme naopak mnohá zvířata, by sloužila zábavě naší a potřebnosti. Pomyslemež jen, k čemuž přivádíme psa loveckého, koně cvičeného a opici spůsobilou. A přec neshledáváme při zvířatech řeč podobnou naší, než naopak vykonávajíť zvířata obyčejně činnosti své* ***němě****. Majíť ovšem zvířata* ***řeč*** *jakousi, aniž není pochybnosti, že by jí sobě nerozuměla. Avšak tato řeč padá vždy více do oboru výše dotčených* ***výrazů*** *či* ***zjevův*** *přirozených, nikoli do oboru* ***článkovaných*** *(artikulovaných)* ***znaků*** *řeči naší. Kořenů, kmenů, slov a vět nenalezáme t. nikde a nikdy při zvířatech a jest-li že takových namáhavě přispůsobíme zvířatům některým, jazykem širším k tomu spůsobilým, jako k. př. strakám a papouškům, nevyrodíme v nich tím nižádných myšlének lidských, jak v skutku slovo papouškování*

nám tolik sluje co nemysliti. Řeči zvířecí schází pak hlavně musivná významnost i vývoj či dějinstvo.

A co v Hanušově knize najdeme o sdělování, včetně nonverbálního? Například toto:

A předce je k živobytí pospolitému, k působení vzájemnému ve světě veskrz nutno, by jakýsi ***most*** *se stavěl, po němž by city, představy a myšlénky jedné osoby jako přecházely v osobu druhou, t.j. je prostředků přenutno, kterými by se* ***vědomí sdílelo****.*

Takové prostředky jsou dvojí: buď jsou to ***výrazy přirozené****, buď* ***znamení umělá*** *takořka.*

Právě proto, že každý druh vědomí našeho je obzvláštní stav nervů a nervy opět že celé ústrojí lidské pronikají, jevívá se i vědomí též ***zevně****, jevívá se v zevnějším či tělesném ústrojí lidském. Jinak se jevívá strasť, jinak slasť, jinak pohybuje se zlostný, jinak dobrotivý, jinak se jiskří oko nadšenému, a jinak svítí mírně zrak skroušenému.*

Takové ***zjevy*** *jsou* ***výrazy přirozené*** *působíce obor všeho* ***posunění*** *a* ***tváření*** *se, jichž věda je* ***fysiognomie****.*

Rozumíme takovým zjevům podle ***obdoby*** *s posuněním a tvářením se vlastním: neboť vidouce, co se právě jeví na druhu našem zevně, vzpomínáme si toho, co hýbalo myslí naší uvnitř, když jsme vězeli v podobných zjevech. Onť* ***nesdělil*** *v* ***skutku*** *sice* ***ničehož****, a my jsme se předce obohatili vzpomínkou svou či opětováním útvaru vlastního, jak kdysi jindy otřásal útroby naše. Protož rozumí takovým zjevům, takovým výrazům nejlépe člověk, jenž v podobných žije či žil poměrech: mladý rozumí lépe mladému, žena ženě, vlastenec vlastenci, duchaplný duchaplnému.*

vybrala -am-

Jak by se mohlo komunikovat jinak než slovy

(a jak někteří činí — alespoň v jedné ze zemí Gulliverových cest)

V kapitole 5, v níž *Spisovatel smí zhlédnout velkou akademii lagadskou*, v níž je podán *Obšírný popis akademie*, jakož i výklad toho *Jakým uměním se tam věnují profesoři* se mluví i o *škole řečí, kde seděli tři profesoři a radili se o opravě řeči své vlasti.*

První návrh byl: zkrátit hovor stažením mnohoslabičných slov v jednoslabičná a vynecháním sloves a příčestí, poněvadž ve skutečnosti jsou všechny myslitelné věci toliko podstatná jména.

Druhý návrh byl: odstranit všechna slova vůbec. Ten plán doporučovali v zájmu zdraví i stručnosti. Je přece jasné, že každým slovem, které promluvíme, stravují se nám poněkud plíce a ubývá jich a život se nám tím ukracuje. Vymyslili tedy vhodný prostředek proti tomu. Ježto slova jsou jen názvy věcí, bude lidem pohodlnější nosit s sebou věci potřebné na vyjádření každého předmětu, o němž chtějí právě rozmlouvat. Tento vynález by se byl jistě zavedl k nemalému pohodlí i zdraví jednotlivců, kdyby nebyly ženy spolu se sprošťáky a negramotnými lidmi pohrozily, že se vzbouří, nebudou-li smět volně mluvit jazykem po způsobu předků. Takovým nenapravitelným a nesmiřitelným nepřítelem vědy je prostý lid. Přesto se mnozí největší učenci a mudrci přidržují nové soustavy vyjadřování věcmi. Ta má jen jednu nevýhodu. Když je totiž předmět něčí řeči příliš obsáhlý nebo rozmanitý, musí nezbytně nosit na zádech větší ranec věcí, nemá-li dosti peněz na to, aby ho provázeli dva silní sluhové. Často jsem viděl dva takové mudrce, kteří se probíbali pod tíhou svých uzlíků jako u nás podomní obchodníci. Když

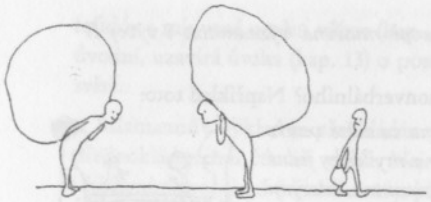

se setkali na ulici, složili svá břemena, otevřeli pytle a hodinu spolu rozmlouvali. Potom složili náčiní, pomohli si navzájem naložit břemena a rozloučili se.

Pro krátké rozmluvy může člověk nosit s sebou náčiní v kapsách nebo pod paží. To mu sdostatek poslouží a doma se stejně nemůže octnout v úzkých. Proto také bývá v místnosti, kde se scházejí lidé pěstující toto umění, po ruce plno nezbytných věcí poskytujících látku k tomuto umělému rozhovoru.

Jinou předností tohoto vynálezu bude, že se stane mezinárodní řečí srozumitelnou všem kulturním národům, jejichž nářadí i nádobí bývá téměř stejné nebo tak podobné, že se jeho účel lehce pochopí. A tak budou vyslanci s to vyjednávat s cizími knížaty nebo ministry, i když jim bude jejich mluva naprosto neznámá.

J. Swift, Gulliverovy cesty, Praha 1990, s. 197-198, překlad Aloys Skoumal

Naučte se pískat

Pískání se v naší komunikaci uplatňuje jen okrajově a většina z nás si v této souvislosti bude s to vybavit patrně jen ten nejběžnější případ: pronikavé hvízdnutí, kterým se snažíme přilákat něčí pozornost. Děje se tak zejména v hlučném prostředí nebo na větší vzdálenost, kde se sebevětší křičení často míjí účinkem.

Existuje však případ, který ukazuje, že všelijaké hvízdání a pohvizdování vůbec nemusí být takovou komunikační popelkou, jak jsme zvyklí. Jako cizokrajná zvláštnost byl tenhle případ zaznamenán už roku 1402, kdy se výprava Jeana de Béthencourt vylodila na ostrově Gomera, jednom z Kanárských ostrovů, a zjistila, že jeho obyvatelé komunikují pískáním. Ve snaze nějak vysvětlit tento podivný jev si tenkrát kronikář výpravy vymyslel legendu o tom, jak ostrované svou zpupností popudili boha a ten je zbavil lidské řeči tím, že jim vyňal z úst jazyky. Později se samozřejmě ukázalo, že ostrované jazyky v ústech mají a že jich také užívají k mluvení. Vysvětlilo se, že pískání jako forma dorozumívání není následek božího trestu, nýbrž výsledkem dlouhodobého přizpůsobování jazyka zvláštním podmínkám. Ostrov je totiž kopcovitý, protkaný sítí hlubokých srázných údolí; dokřiknout (resp. ***artikulovaně a srozumitelně*** *dokřiknout) z jednoho kopce na druhý je většinou nemožné a trmácet se po strmých svazích, kdykoli chcete někomu něco říct, je zase nepraktické — a tak se mezi ostrovními pastevci postupně vyvinul pískaný jazyk. Roku 1934 přilákala tahle místní rarita k ostrovu dokonce skupinu jazykovědců, kteří pískaný jazyk podrobili zatěžkávací zkoušce. Do pískané formy při ní bylo převedeno 13 důmyslně sestavených vět: jedenáct z nich dorazilo k adresátovi na vzdáleném kopci bez jakéhokoli zkreslení, u dvou byly zjištěny nepodstatné nepřesnosti.*

A ještě informace pro ty, kteří by chtěli začít s nácvikem: gomerští ostrované pískají se dvěma prsty v ústech a jednotlivé zvuky navíc artikulují rty a jazykem.

Karel Kučera

Umíme číst obrázky?

piktogram m. *jaz.* grafický, zpravidla obrázkový znak označující pojem nezávisle na tom, jak se pojmenovává (např. panáček a panenka na dveřích záchodu)

L. Klimeš, Slovník cizích slov, Praha 1981

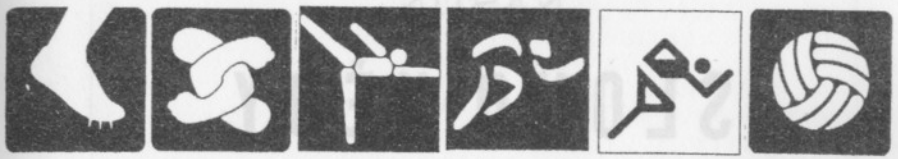

Uměli bychom uvedené neverbální znaky — piktogramy spojit s verbálními výrazy pojmenovávajícími olympijské sporty? A uměli bychom je seřadit tak, jak k sobě svým výtvarným pojetím patří? A uměli bychom snad dokonce jednotlivá výtvarná pojetí chronologicky seřadit? Zkuste to! Úspěšní řešitelé dostanou od redakce ČDS knížku.

Kruh přátel českého jazyka — program jarního běhu 1996

6. 3. *Málo známý Jaroslav Seifert* (k 10. výročí úmrtí). Jiří Rambousek, PFMU Brno
13. 3. *Emanuel Frynta jako překladatel ruské poezie, zejména Puškina* — 2.část. Jiří Honzík
20. 3. *Homilie Řehoře Velikého na evangelia v církevněslovanském překladu českém a chorvatském.* Petra Fetková, Slovanský ústav
27. 3. Jazyková poradna *věnovaná zejména otázkám tvarosloví.* M. Jelínek, A. Stich, I. Svobodová, J. Šimandl
3. 4. Kulatý stůl: *J. V. Rosa jako lingvista* (gramatika-slovník-korespondence). O. Koupil, J. Linda, V. Petráčková, M. Roudný, Z.Tyl
10. 4. *K jazykovej situácii na Slovensku (stratifikácia súčasnej slovenčiny).* Daniela Slančová a Miloslava Sokolová, Univ. PJŠ, Prešov)
17. 4. *Soupis rukopisů literární povahy 17. a 18. století. Změní nové literární objevy budoucí dějiny české literatury?* Jaromír Linda, FF UK Praha
24. 4. *Ján Kollár a jeho kázání.* Lenka Kusáková, ÚČL Praha
15. 5. *České lidové divadelní hry z Kravařska z konce 18. století.* Jaroslav Pleskot, Ostravská univ.
22. 5. *Nejstarší česká osobní jména.* Jana Pleskalová, FFMU Brno
29. 5. *Petr Chelčický o boji duchovním (ještě k 10.výročí úmrtí J. Seiferta).* Alexandr Stich, FF UK Praha

středy od osmnácti v osmnáctce: hlavní budova FF UK, přízemí

NÁSTIN

SLOHO-VĚDY

ČILI

STYLISTIKY.

NAKREŠLIL

CO KRITIKU A THEORII

IGNÁC JAN HANUŠ.

V PRAZE.
NÁKLADEM FRANTIŠKA ŘIVNÁČE.
1864.

Obálka publikace, ze které jsme přinesli ukázku na s. 66

Držení cigarety (s. 20):

Podle znalců „tajné řeči těla" vidíme **vlevo** opatrné uchopení, příznačné pro člověka snadno ovlivnitelného a zneužitelného, přizpůsobivého partnera, s dobrou pamětí. **Uprostřed** nervozitu, pochybnosti a výhrady. **Vpravo** je zdatný a psychicky odolný jedinec schopný oponovat a vždy chtějící něco prosadit vystaven nátlaku, jemuž je ochoten se podřídit.

čeština doma a ve světě 1/96
Téma čísla: Komunikace nejsou jen slova

Neverbální komunikace — aneb o čem si budeme číst 1
Upozornění pro stálé čtenáře (vr) 2
V každodenní komunikaci:
Víme, co všechno sdělujeme, když mluvíme? (Z. Palková) 3
Umíte se dostat ke slovu? (J. Hoffmannová) 5
O anglickém *floor* a o studiu slovíček (pozn. red., jš) 10
Do Bulharska bez slovníku (H. Gladkovová) 10
Gesta, jejich původ a výskyt (am) 12
Dva pohledy psychologa (J. Křivohlavý)
Svrchní tóny řeči 14
Disharmonická sdělení 16
Neverbální komunikační strategie: Jak na úspěch ve společnosti (am) 17
Média: Gestikulace v mluveném dialogu (O. Müllerová) 21
Škola: K neverbální komunikaci při vyučování (K. Šebesta) 24
Jak se žáky komunikovat beze slov (am) 26
Odraz v jazyku: Tvář v lidové jazykovědě (S. Čmejrková) 28
Dvě stránky přísloví (iv) 30
Lidová slovesnost a literatura:
Mlčení a němota v pohádkách (I. Vaňková) 32
Film: Pohyby doktora Caligariho (P. Mareš) 36
Několik poznámek k tichu a mlčení ve filmu (P. Málek) 39
Hudba: Jak mluví (a nemluví) dirigent (R. Blatná) 41
Jak jsem komponoval své "Podivné lásky" (P. Blatný) 43
Verbální a neverbální prostředky v komunikaci neslyšících
Gesta, mimika - a dorozumívání neslyšících (A. Macurová) 45
Něco (anebo všechno?) je jinak
aneb o tlumočení u češtiny do českého znakového jazyka (J. Švagr) 47
Neslyšící: jazyk, výchova, kultura (M. Potměšil) 49
Slovo - nebo posunek? (R. Mázerová) 50
O čem přemýšlíme se studenty bohemistiky: Miss USA (J. Homoláč) 52
Recenze (1): Tichý přístav duše (I. Vaňková) 53
Kurs pozitivní komunikace 9: Šermíři versus voskové figuríny
aneb O podílu neverbálních prostředků na pozitivním průběhu komunikace
(J. Šlédrová) 55
Širší rámec: Neverbální komunikace a zdvořilost (H. Jarošová) 57
Recenze (2): Vlídná knížka o mluvení beze slov (-in-) 60
Musíš být zticha, abys slyšel (I. Vaňková) 60
Klíč k úspěchu? (-in-) 64
Člověk a jazyk (am) 65
Pohledy odjinud a jinam
Česká stylistika 19. století o komunikaci (am) 66
Jak by se mohlo komunikovat jinak než slovy 67
Naučte se pískat (K. Kučera) 68
Umíme číst obrázky? 69

Kruh přátel českého jazyka — program jarního běhu 1996 69

OBJEDNACÍ LÍSTEK

edičnímu odd. FF UK
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha

Objednávám(e) závazně ..... výtisk(y/ů)* časopisu ČEŠTINA DOMA A VE SVĚTĚ, číslo .../.....*
(od čísla .../..... do čísla .../.....). [1/95 2/95 3/95 4/95 1/96 2/96 3/96 4/96] *.*
Cena jednoho exempláře **25 Kč** *+ poštovné.*

Název a přesná adresa instituce / Jméno a adresa soukromého objednatele:

.....

Jméno objednávajícího: .....

Datum: .....

Podpis (u institucí také razítko):

** Co se nehodí, škrtněte, co se hodí, zaškrtněte.*

OBSAH ČÍSLA

Neverbální komunikace — aneb o čem si budeme číst 1
Upozornění pro stálé čtenáře (JV) 2

V každodenní komunikaci:
Víme, co všechno sdělujeme, když mluvíme? (Z. Palková) 3
Umíte se dostat ke slovu? (J. Hoffmanová) 5
O anglickém *floor* a o studu člověka (podle red.) 10
Do Bulharska bez slovníku (J. Gladkovská) 10
Cesta, jejích původ a vývoj (JM) 12
Dva pohledy psychologů (V. Křivohlavý)
Svrchní tóny řeči 14
Disharmonická sdělení 16
Neverbální komunikační strategie: Jak na úspěch ve společnosti (JM) 17
Média: Gestikulace v mluveném dialogu (D. Müllerová) 21
Škola: K neverbální komunikaci při vyučování (K. Šebesta) 24
Jak se žáky komunikovat beze slov (JM) 26
Odraz v jazyku: Tvář v lidové jazykovědě (S. Čmejrková) 28
Dvě stránky přísloví (JM) 30
Lidová slovesnost a literatura:
Mlčení a němota v pohádkách (J. Vaňková) 32
Film: Pohyby doktora Caligariho (P. Mareš) 35
Několik poznámek k tichu a mlčení ve filmu (M. Valeko) 39
Hudba: Jak mluví a nemluví dirigent (R. Pastrnák) 41
Jak jsem komponoval své „Podivné lásky" (P. Bastrný) 43
Verbální a neverbální prostředky v komunikaci neslyšících:
Gesta, mimika - a dorozumívání neslyšících (M. Macurová) 45
Něco (nebo všechno?) je jinak
aneb o tlumočení u češtiny do českého znakového jazyka (J. Švagn) 47
Neslyšící: jazyk, výchova, kultura (M. Poznámková) 49
Slovo - nebo posunek? (R. Mázerová) 50
O čem přemýšlíme se studenty Bohemistiky (Miss U.) 52
Recenze (Tichý příběh duše (J. Vaňková) 53
Kurz pozitivní komunikace 9: Sedmý výstup vánočního kurzu (J. Hoffmann)
aneb O podílu neverbálních prostředků na pozitivním průběhu komunikace
(J. Šedrová) 55
Širší rámec: Neverbální komunikace a zdravotníci (H. Jakobová) 57
Recenze (Jak Vidná knížka o mluvení beze slov (JM) 60
Musíš být zticha, abys slyšel (J. Vaňková) 60
Klíč k úspěchu? (-ln-) 64
Člověk a jazyk (JM) 65
Pohledy odjinud a zpět:
Česká stylistika 19. století v komunikaci (JM) 66
Jak by se mohlo komunikovat jinak než slovy (JM) 67
Naučte se pískat (K. Čáslavka) 68
Umíme číst obrázky? (JM) 69

Kruh přátel českého jazyka, prostřednictvím kterého se šíří naše časopisy 69